

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Економіко-правовий факультет

Кафедра цивільно-правових дисциплін

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

«Правосуб'єктність транснаціональних корпорацій в міжнародному праві»

«Legal personality of transnational corporations in international law»

Виконала: здобувачка очної форми навчання
спеціальності 081 Право

Освітня програма «Право»

Авдоян Бериван Мурадівна

Керівник: к.ю.н, доц. Нігреєва О.О. _____

Рецензент д.ю.н., проф. Смітюх А.В.

Рекомендовано до захисту:
протокол засідання кафедри
№ ____ від _____.____. 2025 р.

В. о. завідувача кафедри
_____ Віктор МАСІН
(підпис) (прізвище, ім'я)

Захищено на засіданні ЕК № 6:
протокол № ____ від _____.____.2025 р.
Оцінка _____/_____/_____
(за національною шкалою / шкалою
ECTS / бали)

Голова ЕК
_____ Олена МИКОЛЕНКО
(підпис) (прізвище, ім'я)

Одеса 2025

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ

ГА ООН	Генеральна Асамблея ООН
ДІД	Двосторонні інвестиційні договори
ЕКОСОР	Економічна і соціальна рада ООН
ЄС	Європейський Союз
МО	Міжнародні організації
МОП	Міжнародна організація праці
МС ООН	Міжнародний суд Організації Об'єднаних Націй
МЦУІС	Міжнародний центр із врегулювання інвестиційних спорів
ОЕСР	Організація економічного співробітництва та розвитку
ООН	Організація Об'єднаних Націй
СОТ	Світова організація торгівлі
США	Сполучені Штати Америки
ТІУ	Торговельно-інвестиційні угоди
ТНК	Транснаціональні корпорації
ФРН	Федеративна Республіка Німеччина
ІОНКТАД	Конференції ООН з торгівлі та розвитку

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ	2
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОРПОРАЦІЙ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ	9
1.1. Сутність та зміст міжнародної правосуб'єктності.....	9
1.2. Поняття та визначальні ознаки ТНК.....	15
1.3. Основні концепції міжнародної правосуб'єктності ТНК	21
1.4. Основи міжнародно-правового регулювання діяльності ТНК.....	29
Висновки до розділу I	36
РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОРПОРАЦІЙ	38
2.1. Еволюція правового статусу ТНК у міжнародному праві	38
2.2. Права ТНК за міжнародним правом	44
2.3. Обов'язки ТНК за міжнародним правом	50
Висновки до розділу II.....	57
РОЗДІЛ 3. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОРПОРАЦІЙ	59
3.1. Відповідальність ТНК за порушення прав людини.....	59
3.2. Відповідальність ТНК за економічні правопорушення	69
3.3. Відповідальність ТНК за екологічні правопорушення	74
ВИСНОВКИ	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	86

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний етап розвитку міжнародних відносин характеризується безпрецедентною інтенсивністю глобалізаційних процесів, що істотно змінюють не лише економічний та соціально-політичний ландшафт світу, а й архітектуру міжнародного права. Одним із ключових чинників цих трансформацій виступають ТНК, які протягом другої половини ХХ - початку ХХІ століття перетворилися на провідних акторів світової економіки, здатних впливати на державну політику, міжнародні переговори, розвиток технологій, а також на стан прав людини та довкілля. За масштабом капіталізації, обсягом інвестицій, чисельністю працівників і географією діяльності окремі ТНК перевершують низку держав, що робить їх незамінними суб'єктами глобальної економічної інтеграції.

Як слушно зазначають деякі науковці, категорія правосуб'єктності в міжнародному праві використовується насамперед для того, щоб відокремити ті соціальні утворення, які мають значення для міжнародної правової системи, від тих, що залишаються поза її межами. Традиційно у класичному міжнародному праві розрізняють первинних та вторинних суб'єктів. До первинних зазвичай відносять суверенні держави та нації й народи, що борються за свободу, незалежність і створення власної державності. Натомість до вторинних, як правило, відносять міжнародні організації, специфічні державоподібні утворення та фізичних осіб у визначених випадках.

Водночас, враховуючи, що предметом міжнародного права, як і будь-якої іншої галузі права, є суспільні відносини як динамічна соціально-правова категорія, теза про вичерпний перелік суб'єктів, здатних набувати міжнародної правосуб'єктності, в умовах зростання ролі недержавних акторів у глобальному правопорядку видається дискусійною. Логічним є висновок, що коло таких суб'єктів змінюватиметься паралельно із трансформаціями міжнародного суспільства.

У цьому контексті особливої актуальності набуває питання, чи можуть та на підставі яких критеріїв інші утворення, зокрема ТНК, набути статусу

суб'єктів міжнародного права, а також які правові наслідки породжує такий статус. Недаремно у своєму консультативному висновку у справі про репарації за шкоду МС ООН підкреслив, що міжнародна правосуб'єктність є категорією, яка «викликає суперечки».

З огляду на викладене, актуальність теми полягає у необхідності комплексного аналізу правосуб'єктності ТНК у міжнародному праві, виявленні прогалин у регулюванні їхньої діяльності та розробці практичних підходів до встановлення їхньої відповідальності за порушення прав людини, економічні та екологічні правопорушення. Вирішення цих проблем має не лише теоретичне, але й значне практичне значення, оскільки стосується забезпечення балансу між інтересами держав, ТНК та суспільства.

Науково-теоретичною базою роботи виступили праці відомих вітчизняних і зарубіжних правників, зокрема: А. В. Войціховського, В. В. Рокоча, В. Е. Теліпка, Джона М. Клайна, І. Хадарі, М. Шоу, Н. Джагерс, О. В. Тарасова, Р. Портмана, Х. Альвареса, Х. В. Кметик, Я. Броунлі та ін. Нормативну основу дослідження становлять національні законодавчі акти, міжнародні двосторонні та багатосторонні договори, а також документи, схвалені в рамках діяльності ООН та інших міжнародних інституцій. Емпіричний матеріал охоплює судову практику, що відображає особливості притягнення ТНК до відповідальності за різні категорії правопорушень.

Мета і завдання дослідження. Метою дипломної роботи є комплексне дослідження міжнародної правосуб'єктності ТНК та проблематики їхньої відповідальності у сфері міжнародного права. Для досягнення цієї мети передбачено виконання таких **завдань**:

- 1) визначити зміст та правову природу міжнародної правосуб'єктності;
- 2) окреслити поняття та визначальні ознаки ТНК;
- 3) проаналізувати основні концепції міжнародної правосуб'єктності ТНК;

- 4) дослідити основні засади міжнародно-правового регулювання діяльності ТНК;
- 5) прослідкувати еволюцію правового статусу ТНК у міжнародному праві;
- 6) визначити права та обов'язки ТНК за сучасним міжнародним правом;
- 7) охарактеризувати особливості міжнародно-правової відповідальності ТНК за порушення прав людини, економічні та екологічні правопорушення.

Об'єкт і предмет дослідження. *Об'єктом* дослідження є ТНК як учасники міжнародних правовідносин. *Предметом* дослідження виступають теоретичні та практичні аспекти міжнародної правосуб'єктності ТНК, їхнього правового статусу та механізмів притягнення до відповідальності за міжнародні правопорушення.

Методи дослідження. Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових і спеціально-правових методів. Зокрема, використано історичний метод для з'ясування еволюції підходів до правосуб'єктності ТНК; порівняльно-правовий для аналізу відмінностей у регулюванні їхньої діяльності у різних юрисдикціях; формально-юридичний для тлумачення міжнародно-правових норм та актів «м'якого права»; системний метод для комплексного розгляду правового статусу ТНК у взаємозв'язку з іншими суб'єктами міжнародного права; а також метод кейс-стаді для вивчення практичних прикладів притягнення ТНК до відповідальності.

Наукова новизна одержаних результатів. Новизна роботи полягає у тому, що кваліфікаційна робота є комплексним дослідженням сутності, змісту та особливостей міжнародної правосуб'єктності ТНК, а також проблематики їхньої відповідальності у сфері міжнародного права, за результатами якого було сформульовано ряд наукових положень і висновків, що характеризуються новизною:

вперше:

- у межах одного дослідження правосуб'єктність ТНК проаналізована крізь призму класичного державоцентричного та альтернативних підходів, що дозволяє визначити принципи їхнього поєднання в межах багаторівневої моделі регулювання діяльності ТНК;

- доведено й детально описано механізми, через які міжнародні інструменти надавали ТНК права швидше, ніж зобов'язання, що обґрунтовує поняття «правової асиметрії» як ключової детермінанти сучасного регулювання;

- запропоновано встановлення базових обов'язків ТНК щодо дотримання мінімальних стандартів прав людини, незалежно від рівня правового захисту у приймаючих державах;

вдосконалено:

- механізм поступового впливу актів «м'якого права» на формування міжнародно-правових зобов'язань ТНК, зокрема через їх відображення у міждержавних угодах про інвестиції, корпоративних кодексах поведінки та практиці імплементації на національному рівні;

- розуміння функціонування механізму врегулювання інвестиційних спорів у контексті діяльності ТНК, в рамках аналізу якого зосереджено увагу на дисбалансі між інтересами держав і корпоративними правами інвесторів, а також окреслено можливі напрями вдосконалення цього механізму з урахуванням принципів прозорості, екологічної відповідальності та захисту прав людини;

набуло подальшого розвитку:

- теоретичний підхід щодо доцільності надання ТНК фрагментарного (спеціального) виду міжнародної правосуб'єктності, який відображає їхню обмежену, але реальну участь у міжнародно-правових відносинах;

- охарактеризовано особливості відповідальності ТНК за порушення прав людини, економічні та екологічні правопорушення в

контексті сучасних практик національних і міжнародних судових та арбітражних органів.

Апробація результатів дослідження. Основні результати проведеного дослідження були представлені на 81-й звітній науковій конференції Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, присвяченій 160-й річниці університету (м. Одеса, 24-25 квітня 2025 року).

Структура та обсяг дипломної роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів та десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел (94 найменування). Повний обсяг роботи становить 98 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОРПОРАЦІЙ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

1.1. Сутність та зміст міжнародної правосуб'єктності

У найзагальнішому вигляді міжнародну правосуб'єктність як фундаментальну категорію міжнародного права можна визначити як здатність суб'єкта мати права та обов'язки, а також нести юридичну відповідальність у міжнародно-правовій сфері. Це відповідає загальноновизнаній доктринальній позиції, згідно з якою правова природа міжнародної правосуб'єктності розглядається через сукупність трьох якісних характеристик: правоздатності, дієздатності та деліктоздатності. Як наслідок, наявність міжнародної правосуб'єктності означає здатність бути суб'єктом міжнародного права, що надає можливість брати участь у міжнародних відносинах і, зокрема, у конкретних правовідносинах, які виникають між суб'єктами міжнародного права.

Слід зазначити, що попри те, що зміст терміну «міжнародна правосуб'єктність» у нормах міжнародного права не розкривається, в доктрині міжнародного права спостерігається відносна єдність щодо його інтерпретації.

Разом з тим варто звернути увагу, що в деяких міжнародно-правових документах все-таки згадується вищезазначений термін, що дозволяє нам зробити певні правові висновки щодо правої природи міжнародної правосуб'єктності. Так, в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН закріплено принцип суверенної рівності держав. Зокрема, зазначається, що «кожна держава зобов'язана поважати правосуб'єктність інших держав» [1]. У ст. 176 Конвенції ООН з морського права закріплено, що «Міжнародний орган з морського дна має міжнародну правосуб'єктність і таку правоздатність, яка може стати необхідною для здійснення його функцій та досягнення його цілей» [2].

У цьому контексті важливо зазначити про без перебільшення визначальний в історії становлення інституту міжнародної правосуб'єктності

висновок МС ООН у справі *Reparation for Injuries* від 11.04.1949 року [3], в якій міжнародна правосуб'єктність вперше постала предметом судового розгляду на міжнародному рівні і, як висновок, була охарактеризована як поняття, що «викликає суперечки». Без сумнівів, зазначений висновок й досі зберігає свою актуальність.

На думку вітчизняного науковця Теліпко В. Е., «міжнародна правосуб'єктність - юридична здатність особи бути суб'єктом міжнародного права, а зміст міжнародної правосуб'єктності утворюють основні права та обов'язки такого суб'єкту, які витікають з міжнародно-правових норм» [4, с. 72].

Войціховський А. В., у свою чергу, зазначає, що «міжнародна правосуб'єктність – це якісна характеристика статусу суб'єкта міжнародних правовідносин, що виражає його здатність самостійно брати участь у цих правовідносинах, підпорядковуватися нормам міжнародного права, брати участь у їх створенні й володіти міжнародними правами та обов'язками» [5, с. 66].

Разом з тим дискусії та питання виникають саме в частині визначення кола суб'єктів, яких може бути наділено міжнародною правосуб'єктністю.

Так, екс-міністр закордонних справ України Кулеба Д.І. слушно зазначає, що «розвиток інституту міжнародної правосуб'єктності завжди визначали два діалектичні прагнення. Чинні суб'єкти міжнародного права усіляко обмежували можливості появи нових суб'єктів, а потенційні суб'єкти усіляко обстоювали диверсифікацію суб'єктів міжнародного права» [6, с. 73].

Важко не погодитися з висновком українського дипломата, оскільки історія міжнародного права підтверджує цю тенденцію: процес визнання нових суб'єктів завжди супроводжувався як юридичними дискусіями, так і політичними протистояннями. Визначення кола суб'єктів не є виключно юридичним актом, воно значною мірою залежить від політичної волі інших учасників міжнародного співтовариства.

На думку низки дослідників, міжнародна правосуб'єктність не повинна залишатися лише прерогативою держав або МО. Зокрема, уваги заслуговує концепція багаторівневої правосуб'єктності, згідно з якою кожному актору міжнародних відносин має відповідати свій обсяг міжнародної правоздатності. Про це йдеться у працях М. Шмітта, К. Хембла та Ф. Ортиса, які аналізують трансформацію міжнародного правопорядку в контексті глобалізації та активізації участі в міжнародних правовідносинах недержавних акторів. Відтак, враховуючи, що міжнародні відносини є динамічними, подальші зміни у складі суб'єктів міжнародного права цілком можливі [7, с. 106].

У доктрині міжнародного права існує кілька концептуальних підходів до розуміння природи міжнародної правосуб'єктності, кожен з яких пропонує власну модель визначення суб'єктів міжнародного права. За Р. Портманом можна виділити наступні підходи:

1) Моністичний (державоцентричний). Згідно з цим підходом, єдиним носієм міжнародної правосуб'єктності є держава. Жодна інша інституція чи особа не може бути суб'єктом міжнародного права. Бути державою означає автоматично бути суб'єктом міжнародного права. Дійсно, цей підхід колись мав визначальне значення в міжнародному праві, однак станом на сьогодні важко уявити змістовне обґрунтування його домінування в умовах, коли міжнародно-правова система стикається з численними викликами, що походять від недержавних акторів, зокрема ТНК. Відтак, моністичний підхід, хоч і важливий для історичного аналізу, однак не витримує критики з боку сучасної доктрини й практики міжнародного права.

2) Підхід визнання (консенсуальний). Цей підхід розглядає держави як первинних (оригінальних) суб'єктів міжнародного права, але при цьому допускає існування похідних від неї суб'єктів. В даному випадку основою для набуття міжнародної правосуб'єктності є визнання з боку держави. Однак, така правосуб'єктність передбачає певний мінімум прав, обов'язків і функцій, які походять від делегованих державами повноважень. Варто зазначити, що такий підхід й досі підтримується деякими вітчизняними науковцями.

3) Індивідуалістичний підхід. Відповідно до нього, індивід є суб'єктом міжнародного права у сфері основоположних міжнародних норм, зокрема у питаннях міжнародної кримінальної відповідальності та прав людини. Інші суб'єкти - держави, МО, ТНК - також можуть набути правосуб'єктності, однак лише у випадку, якщо це прямо передбачено міжнародними нормами.

4) Формальний (функціональний) підхід. Відповідно до нього, міжнародне право є відкритою системою, яка не передбачає фіксованого переліку суб'єктів. Міжнародна правосуб'єктність є похідною від здатності бути адресатом міжнародно-правових норм. Кожна інституція або актор, на якого поширюється дія міжнародного права, визнається суб'єктом міжнародного права в конкретному контексті. Тобто формальний підхід визначає міжнародну правосуб'єктність виключно через призму правовідносин, у які вступили його учасники.

5) Акторний підхід. Цей підхід відкидає класичне розуміння правосуб'єктності та виходить з презумпції, що всі ефективні (діючі) учасники міжнародних правовідносин повинні визнаватися такими, що мають значення для міжнародного правопорядку. Обсяг їхніх прав і обов'язків формується в процесі міжнародної правотворчості, в якій вони беруть участь відповідно до свого фактичного впливу. Це найгнучкіша модель, що найкраще відображає сучасну багатополярну й глобалізовану структуру міжнародного суспільства.

Як зазначає власне Р. Портман, зазначені підходи до визначення міжнародної правосуб'єктності не є взаємовиключними, а часто поєднуються залежно від контексту правовідносин та конкретних характеристик суб'єкта [8, с. 13].

Звичайно, актуальність кожного з цих підходів невідривно пов'язана з соціальними, політичними та правовими етапами еволюції міжнародного права. На різних історичних етапах пріоритети міжнародного правопорядку змінювалися: від домінування державоцентричного бачення у класичному праві до поступового розширення кола визнаних суб'єктів, у тому числі через

вплив процесів глобалізації, виникнення міжнародних урядових та неурядових організацій, правозахисного руху та транснаціональної економіки.

Таким чином, типологія підходів до правосуб'єктності відображає не лише різні юридичні позиції, а й глибинні зміни у структурі міжнародного життя. І саме ця взаємодія між теорією та практикою - між ідеальними моделями та емпіричними реаліями - визначає складну, але водночас продуктивну природу сучасної дискусії про міжнародну правосуб'єктність.

Дійсно, міжнародна правосуб'єктність не є сталою категорією. Вона є результатом еволюції міжнародного права під впливом змін глобального порядку, розвитку транснаціональних відносин та посилення ролі недержавних акторів. Отже, сучасна доктрина все більше схиляється до думки, що категорія правосуб'єктності повинна бути гнучкою, відкритою до змін та здатною відображати реальні процеси, що відбуваються у міжнародному середовищі.

Крім того, для більш повного розуміння і подальшого розкриття сутності правосуб'єктності ТНК в міжнародному праві вважаємо за доцільне звернутися й до класичної типології міжнародної правосуб'єктності, що традиційно виокремлює три основні її види. Так, повна (універсальна) правосуб'єктність визначається як здатність суб'єктів в силу самого свого існування (*ipso facto*) бути носіями прав і обов'язків у міжнародних відносинах. Галузева (функціональна) правосуб'єктність означає надання прав і повноважень у межах певної галузі міжнародних відносин. Яскравим прикладом носіїв галузевої (функціональної) правосуб'єктності є МО. Спеціальна (фрагментарна) правосуб'єктність, у свою чергу, передбачає здатність суб'єктів брати участь лише в рамках вузького кола відносин у межах конкретної галузі міжнародного права. Такою правосуб'єктністю володіють, наприклад, фізичні особи та міжнародні неурядові організації [9, с. 183].

Виходячи з наведеного, очевидним є те, що ТНК не можуть бути віднесені ні до суб'єктів, наділених повною міжнародною правосуб'єктністю,

ні до таких, що володіють галузевою (функціональною) правосуб'єктністю. Участь ТНК у міжнародних відносинах має опосередкований і функціонально обмежений характер, зумовлений переважно економічною природою їхньої діяльності та залежністю від юрисдикцій держав, у межах яких вони створені.

Відтак, на наш погляд, найбільш обґрунтованим видається підхід, відповідно до якого ТНК доцільно розглядати як носіїв спеціальної (фрагментарної) міжнародної правосуб'єктності, що проявляється у здатності виступати учасниками окремих міжнародних правовідносин, насамперед у сфері міжнародного економічного та інвестиційного права. Такий підхід дозволяє узгодити фактичну роль ТНК у глобальному правопорядку з відсутністю їхнього універсального міжнародно-правового статусу, що фактично і становить предмет нашого подальшого дослідження.

1.2. Поняття та визначальні ознаки ТНК

Питання правосуб'єктності ТНК нерозривно пов'язане із розумінням їхньої правової природи, функціональних характеристик та відмінностей від інших інституцій, що діють на міжнародному рівні. Насамперед варто окреслити масштаби діяльності таких утворень, що наочно демонструє їхню значущість у глобальній економіці.

Згідно зі звітом ЮНКТАД, станом на 1995 рік у світі функціонувало близько 40 000 материнських ТНК, які володіли понад 250 000 іноземних афілійованих підприємств. Сукупно ці структури забезпечували дві третини міжнародного обігу товарів і послуг [10]. У подальшому, відповідно до звіту ЮНКТАД за 2017 рік, кількість ТНК сягнула орієнтовно 100 000, а кількість іноземних афілійованих структур зросла до понад 800 000. На них припадало до 9% світового ВВП і майже третина загального обсягу міжнародної торгівлі [11]. Хоча у звіті ЮНКТАД за 2024 рік не наведено оновлених статистичних даних щодо кількісних показників ТНК, загальна тенденція їхнього зростання, як і посилення впливу на економічні, політичні й правові процеси, залишається незаперечною.

ТНК є потужними суб'єктами глобального ринку, здатними впливати на формування нормативно-правових актів і внутрішню політику як у країнах базування, так і у приймаючих державах. При цьому в багатьох країнах простежується взаємопроникнення інтересів корпоративного сектора і державної влади, що проявляється у кадрових перетоках та впливі на ухвалення рішень.

Показовим прикладом є участь представників великого бізнесу у формуванні вищих органів виконавчої (або «президентської») влади в ряді держав. Так, зокрема, до складу адміністрації 47-го Президента США входить значна кількість осіб із досвідом роботи у транснаціональних бізнес-структурах, серед них і Стів Файнберг (СЕО «Cerberus Capital Management»), один із найбільших приватних інвестиційних фондів, що контролює активи у сфері оборони, ІТ та нерухомості; і Ілон Маск, який попри формально

приватний статус своїх компаній, активно приймає участь у реалізації зовнішньої політики США та впливає на міжнародні відносини через діяльність «SpaceX» і «Tesla», зокрема щодо постачання Starlink в зони бойових конфліктів. Також варто згадати Гері Коена, колишнього очільника «Goldman Sachs», який у свій час обіймав посаду директора Національної економічної ради США, Рекса Тіллерсона - колишнього генерального директора ТНК «ExxonMobil», який очолював Державний департамент США. Подібні приклади свідчать не лише про кадрові перетоки між транснаціональним бізнесом та урядом, а й про перенесення інтересів корпоративного сектору у сферу державної політики.

В Україні загальна тенденція зберігається. Зокрема, серед посадовців виконавчої влади та Офісу Президента України можна виявити осіб, які раніше очолювали ряд ТНК, зокрема в енергетичному, аграрному та банківському секторах. Прикладом є колишні керівники низки компаній та корпорацій, зокрема Володимир Іванов, Андрій Загороднюк, Ігор Шаров та ін., які надалі стали радниками або членами урядових команд.

Таке перетікання кадрів між транснаціональним бізнесом і вищими ешелонами влади свідчить про зростання політичної суб'єктності ТНК - їхні інтереси дедалі частіше знаходять вираження не лише через лобіювання сприятливих для них змін у законодавстві, а й через безпосередню участь їхніх представників у процесах ухвалення рішень на найвищому рівні.

Дійсно, така практика, хоча і може сприяти впровадженню кращих управлінських рішень, водночас породжує ризики конфлікту інтересів і ставить питання щодо прозорості й підзвітності взаємодії корпоративного та державного секторів. Як наслідок, у науковій літературі дедалі частіше постає питання щодо етичних меж допустимості впливу ТНК на політичне управління та щодо необхідності посилення механізмів прозорості та підзвітності у відносинах між корпоративним і державним секторами.

У світлі вказаного стає очевидною потреба у чіткому визначенні сутності та характерних ознак ТНК як самостійних суб'єктів.

У спробі надати правове визначення поняттю ТНК варто згадати визначення, яке міститься в Конвенції про транснаціональні корпорації 1998 року, норми якої діяли в Україні практично двадцять років.

Так, ст. 2 Конвенції про транснаціональні корпорації 1998 року містить припис, відповідно до якого «Сторони визнають під поняттям «транснаціональна корпорація» юридичну особу (сукупність юридичних осіб), яка має у власності, господарському віданні або оперативному управлінні відокремлене майно на територіях двох і більше Сторін; створена юридичними особами двох і більше Сторін; зареєстрована як корпорація відповідно до цієї Конвенції. У цій Конвенції поняття «транснаціональна корпорація» включає в себе різні транснаціональні структури, в тому числі фінансово-промислові групи, компанії, концерни, холдинги, спільні підприємства, акціонерні товариства з іноземною участю тощо. Корпорація має право здійснювати на територіях Сторін будь-які види діяльності, не заборонені законодавством Сторін» [12].

У 1977 році Центр ООН з ТНК розпочав переговори щодо створення Кодексу поведінки ТНК. У проєкті вищезгаданого кодексу було запропоновано визначення ТНК, згідно з яким останні розглядаються, як «підприємства, незалежно від країни походження та форми власності, включаючи приватні, державні або змішані, що складаються з суб'єктів господарювання у двох або більше країнах, незалежно від правової форми та сфери діяльності цих суб'єктів, які функціонують у рамках системи центрів прийняття рішень, в якій ці суб'єкти пов'язані між собою - через власність або іншим чином, таким чином, що один або декілька з них можуть чинити значний вплив на діяльність інших, зокрема, ділитися знаннями, ресурсами та відповідальністю з іншими» [13].

Водночас у проєкті Норм відносно обов'язків ТНК та інших підприємств щодо прав людини від 2003 року зазначалось, що під терміном ТНК слід розуміти «суб'єкта економічної діяльності, що здійснює свою діяльність більш ніж в одній країні, або групу суб'єктів економічної діяльності, що діють у двох

чи більше країнах - незалежно від правової форми, місця реєстрації та здійснення, а також від того, чи провадиться ця діяльність індивідуально чи колективно» [14].

Дійсно, у доктрині не існує єдиного усталеного підходу до термінологічного позначення таких утворень, як ТНК. Залежно від контексту вживаються різні терміни: «транснаціональна корпорація», «мультинаціональна корпорація», «інтернаціональна корпорація», а іноді й «глобальна корпорація». Різниця між цими поняттями зазвичай полягає у ступені централізації управління. Зокрема, термін «мультинаціональна» вживається для позначення корпорацій, які здійснюють виробничу діяльність у багатьох країнах, однак зберігають певну автономність національних філій. Тоді як «транснаціональна» модель передбачає високий ступінь інтеграції операцій на глобальному рівні, із зменшенням ролі національних меж для структурування бізнесу.

Враховуючи зазначене, вважаємо за необхідне підкреслити, що ТНК є трикомпонентним явищем, складовими якої є материнська компанія, дочірні компанії та філії. Так, за загальним правилом, материнська компанія - утворення, яке прямо або опосередковано володіє контрольним пакетом акцій ТНК або іншим чином здійснює контроль над іншими компаніями, що входять до її складу. Дочірня компанія, у свою чергу, є підприємством, яке належить ТНК, однак ступінь та форма її підконтрольності можуть визначатися по-різному залежно від правових особливостей держави заснування. Як правило, дочірні компанії створюються відповідно до законодавства приймаючої країни. Філія ж, у свою чергу, не набуває статусу окремої юридичної особи у державі здійснення діяльності, а виступає структурним підрозділом материнської компанії.

Таким чином, у найзагальнішому вигляді ТНК - це корпоративне утворення, що здійснює господарську діяльність у двох і більше країнах, маючи при цьому здебільшого єдиний центр стратегічного управління. Найпоширенішою моделлю ТНК є материнська компанія, зареєстрована в

одній країні, яка контролює мережу дочірніх компаній або філій в інших державах. Хоча ці структурні елементи можуть мати окрему юридичну особу, вони функціонують як єдина економічна одиниця.

Разом з тим, враховуючи економічні, юридичні та організаційні аспекти визначення сутності ТНК матиме різний характер.

Згідно з визначенням, закріпленому в Оксфордському словнику з екології та природоохорони, «ТНК – це компанія, яка контролюється з країни базування/походження, але має масштабні операції в багатьох країнах світу» [15].

Відповідно до визначення, наведеного у виданні *Investopedia (People Inc.)*, «ТНК - це компанія, що базується в одній країні, але активно працює і отримує доходи в одній або декількох інших країнах через іноземні дочірні компанії або філії» [16].

За ЮНКТАД, «ТНК - це підприємство, яке здійснює контроль над активами інших суб'єктів господарювання в економіках, відмінних від економіки країни свого походження, як правило, шляхом володіння певною часткою акціонерного капіталу. Частка акціонерного капіталу у розмірі 10% або більше звичайних акцій чи голосів в акціонерному товаристві, або еквівалентна частка в неакціонерному підприємстві, зазвичай вважається пороговим рівнем для набуття контролю над активами» [17].

За професором права І. Хадарі, основою ТНК є дві ключові ознаки:

а) здійснення широкого спектру діяльності за межами країни походження - включно з продажем, дистрибуцією, видобутком, виробництвом, дослідженнями та розробками, що призводить до фінансової залежності від операцій у двох або більше країнах;

б) управлінські рішення корпорації приймаються з урахуванням регіональних або глобальних альтернатив [18].

Останній пункт в даному контексті означає, що управлінські рішення ТНК приймаються з урахуванням регіональних або глобальних варіантів розвитку, а не обмежуються лише національними рамками. Це передбачає, що

стратегічне планування, розподіл ресурсів, вибір місць для інвестицій, виробництва чи збуту відбуваються з позицій оптимізації для всієї корпорації на рівні кількох країн або регіонів. Таким чином, корпорація здійснює координацію діяльності з огляду на глобальні цілі, а не лише локальні особливості окремої держави.

Таким чином, узагальнюючи як нормативні, так і доктринальні підходи до визначення ТНК, можна дійти висновку, що ключовими ознаками ТНК є:

- а) здійснення господарської діяльності на території двох або більше держав;
- б) наявність централізованого або координованого управління з боку материнської компанії;
- в) ієрархічна структура, що включає філії, дочірні компанії або афілійовані компанії, пов'язані спільними стратегічними цілями.

Як висновок, враховуючи відсутність навіть доктринальної єдності щодо закріплення за ТНК міжнародної правосуб'єктності, що зумовлено, передусім, відсутністю уніфікованої організаційної структури ТНК, питання правового статусу ТНК залишається відкритим і потребує подальшого розвитку. У цьому контексті визначення сутності та ознак ТНК має фундаментальне значення для формування ефективних правових механізмів регулювання їх діяльності на міжнародній арені, а також для забезпечення балансу між економічними інтересами та суспільними потребами держав.

1.3. Основні концепції міжнародної правосуб'єктності ТНК

Глобальна економічна інтеграція, розростання корпоративних мереж і зростаючий вплив корпорацій на суспільні процеси поставили під сумнів традиційні уявлення про перелік і роль суб'єктів міжнародного права. Відтак, питання правосуб'єктності ТНК - одна з центральних проблем сучасного міжнародного публічного права, що стоїть на перетині економіки, політики та права та відображає конфлікт між класичною державоцентричною моделлю правовідносин і реаліями глобалізованої економіки.

Історично міжнародне право формувалося як система правових норм, що регулюють відносини між суверенними державами. До середини ХХ століття держави й МО залишалися практично єдиними визнаними суб'єктами в міжнародному праві. Однак така ситуація склалася не одразу: тривалий час у наукових колах точилася дискусія щодо самої можливості надання міжнародної правосуб'єктності МО. Ця полеміка за своєю логікою та аргументаційною структурою значною мірою нагадує сучасні дебати стосовно правосуб'єктності ТНК, що свідчить про циклічність і повторюваність еволюційних процесів у міжнародно-правовій доктрині.

Варто зауважити, що ТНК як економічні утворення з транснаціональною діяльністю виникли значно раніше, ніж будь-яка з сучасних МО. Так, Голландська та Англійська Ост-Індійські торгові компанії відіграли вирішальну роль у реалізації колоніальних амбіцій Нідерландів та Великої Британії аж до XVIII–XIX століть. Натомість перші МО у формі річкових комісій та «публічних міжнародних союзів» з'явилися лише у XIX столітті [19].

Показово, що висновок МС ООН у справі *Reparation for Injuries* від 11.04.1949 року про те, що ООН має міжнародний правовий статус, був скоріше продиктований прагматичними міркуваннями, а саме необхідністю підтвердити статус ООН у відносинах з державами, які не є членами ООН [3].

Водночас за відсутності належного міжнародно-правового регулювання ТНК продовжували інтенсивно розвиватися та розширювати сферу своєї

діяльності. Особливо динамічний етап їхнього зростання припав на період після Другої світової війни, що спричинило необхідність переосмислення адекватності державоцентричної моделі міжнародної правосуб'єктності. Економічна потуга окремих корпорацій іноді перевищувала фінансові та ресурсні можливості деяких держав, а їхня діяльність дедалі частіше ставала предметом міжнародних переговорів та угод. Водночас глибокі політичні та ідеологічні розбіжності між державами й досі зумовлюють існування діаметрально протилежних підходів до визнання ТНК суб'єктами міжнародного права.

Наукові дискусії у цій сфері зумовили появу ряду теоретичних підходів, кожен з яких по-різному трактує правову природу ТНК, обсяг їх прав та обов'язків, а також підстави і межі міжнародно-правової відповідальності. Сучасні теорії правосуб'єктності ТНК відображають поступовий перехід від суто державоцентричної моделі міжнародного права до більш плюралістичної системи, в якій приватні актори, зокрема ТНК, посідають проміжне або навіть автономне місце у глобальному правопорядку.

Як зауважує М. Шоу, правосуб'єктність є відносним феноменом, який може змінюватися залежно від конкретних обставин [20, с. 224]. У сучасній доктрині міжнародного права склалося щонайменше три підходи (концепції) до розуміння міжнародної правосуб'єктності ТНК:

- 1) відсутність міжнародної правосуб'єктності ТНК;
- 2) повна міжнародна правосуб'єктність ТНК;
- 3) часткова міжнародна правосуб'єктність ТНК.

Абсолютне заперечення міжнародної правосуб'єктності ТНК обумовлене прихильністю до класичної державоцентричної моделі міжнародного права, у межах якої лише держави та МО, створені ними, можуть бути його суб'єктами. Прихильники цього підходу розглядають ТНК виключно як об'єкти правового регулювання, що діють у межах національних юрисдикцій і не мають власних прав чи обов'язків на міжнародному рівні. Крім того, переважна більшість вчених, які дотримуються цієї позиції,

виходять з того, що для обґрунтування протилежної точки зору відсутні міжнародно-правові норми, адже міжнародна правосуб'єктність як правова категорія передбачає наявність відповідних норм, що закріплюють її обсяг та зміст.

Зокрема, О. В. Тарасов вважає недоцільним взагалі говорити про міжнародну правосуб'єктність ТНК, зазначаючи, що «із правової точки зору суб'єктом права є не сама транснаціональна корпорація, а її окремі елементи. У цьому сенсі некоректно вести мову про правосуб'єктність транснаціональної корпорації, тому що дослідник має справу із цілою мережею юридичних осіб різної національності, а не з єдиним суб'єктом права» [21, с. 24].

Я. Броунлі, у свою чергу, дотримується аналогічної позиції, аргументуючи її тим, що договірні взаємовідносини між державою та ТНК не регулюються міжнародним договором, а отже, ТНК не мають та не повинні мати міжнародної правосуб'єктності [22, с. 393].

Крім того, низка дослідників, заперечуючи міжнародну правосуб'єктність ТНК, аргументують свою позицію, зокрема, посиланням на висновок МС ООН у справі *Сполучене Королівство проти Ірану* від 1952 року. Ця справа стосувалася націоналізації іранської нафтової промисловості, яка значною мірою контролювалася Сполученим Королівством з початку 20-го століття. Так, Суд у цій справі дійшов висновку, що нафтова корпорація не є суб'єктом міжнародного права [23].

З одного боку, дійсно, така позиція відповідає чинному міжнародному праву, яке не містить універсально визнаних норм, що прямо наділяли б ТНК міжнародною правосуб'єктністю. Міжнародні договори та акти «м'якого права» стосовно діяльності корпорацій здебільшого адресовані державам і лише опосередковано впливають на ТНК. З іншого боку, слід зауважити, що суворе дотримання державоцентричної логіки не враховує реальної економічної та політичної ролі ТНК у сучасному світі, що ставить під сумнів ефективність існуючої моделі регулювання. Тут доречно згадати вислів

правознавця Т. Ф. Степанова: «З того, що ще не було, не слід думати, що того ніколи і не може бути» [24].

Саме на цьому ґрунті виникають дві інші теоретичні позиції - концепція повної та часткової міжнародної правосуб'єктності ТНК.

Концепція повної міжнародної правосуб'єктності ТНК виходить із того, що ТНК вже фактично є суб'єктами міжнародного права, адже вони безпосередньо беруть участь у міжнародних відносинах, укладають міжнародні угоди, виступають стороною у міжнародному арбітражі та впливають на формування норм міжнародного економічного та інвестиційного права. Варто підкреслити, що в контексті даної концепції термін «повна» міжнародна правосуб'єктність не означає автоматичного прирівнювання ТНК до держав з усім обсягом їхніх прав та обов'язків. Мова радше йде про формальне визнання корпорацій як повноцінних суб'єктів міжнародного права у межах чітко визначених сфер та відповідно до спеціальних норм.

Прихильники концепції наголошують, що сучасна глобальна економіка неможлива без визнання ТНК як повноправних учасників міжнародно-правової системи, наділених основними елементами правосуб'єктності - правами, обов'язками та здатністю нести міжнародно-правову відповідальність.

Зокрема, цікавою є позиція американського правника Х. Альвареса, який посилаючись на збірник прецедентів США з міжнародного права, робить наступні висновки:

- 1) ТНК, принаймні з часів Голландської Ост-Індійської компанії, вже давно є суб'єктами міжнародного права і мають значний вплив на формування правил поведінки, що регулюють торгівлю, інвестиції, антимонопольне законодавство, інтелектуальну власність та телекомунікації;
- 2) є непрямыми позивачами в системі врегулювання спорів СОТ та прямими позивачами в арбітражі між інвесторами та державами;
- 3) давно беруть участь у «урядових» групах на форумах МО;

- 4) мають пряме право голосу в МОП;
- 5) відіграють роль у встановленні стандартів в інших організаціях, таких як Міжнародний союз електрозв'язку;
- 6) є фактичними суб'єктами великої кількості договорів, що стосуються всіх питань, від трудового права до охорони навколишнього середовища;
- 7) були безпосереднім предметом рішень Ради Безпеки, включаючи її санкційні режими;
- 8) і, звичайно, були предметом або брали участь у формуванні суттєвих регуляторних заходів «м'якого права».

Отже, як зазначає Х. Альварес, «враховуючи, що ТНК створюють і забезпечують дотримання законів, лише формаліст, сліпий до реальності, може заперечувати, що вони є суб'єктами міжнародного права» [25, с. 5].

У свою чергу, концепція часткової міжнародної правосуб'єктності ТНК відображає спробу поєднати державоцентричну доктрину з реалістичним визнанням фактичної участі недержавних акторів у міжнародних правовідносинах.

Так, німецький дослідник К. Норвот наголошує, що в сучасному міжнародному праві перспективною є концепція часткової міжнародної правосуб'єктності ТНК, яка ґрунтується на припущенні про наявність нормативних зобов'язань у фактично потужних акторів. На думку автора, реалізація цієї ідеї дозволить скоротити існуючі прогалини у міжнародно-правовому регулюванні, сприятиме більш ефективному контролю за діяльністю ТНК та створить умови для забезпечення глобальних суспільних благ. Водночас К. Норвот доходить висновку, що зазначена концепція є лише першим етапом у поступовому розширенні правосуб'єктності ТНК, що у перспективі може привести до актуалізації концепції їхньої повної правосуб'єктності [26, с. 12-13].

Дійсно, в рамках інвестиційних угод держави можуть визнавати за ТНК право безпосереднього звернення до міжнародного арбітражу. У сфері прав

людини деякі міжнародні документи, зокрема Керівні принципи ООН з питань бізнесу і прав людини від 2011 року, прямо покладають на корпорації обов'язки дотримуватися певних стандартів поведінки, хоча ці норми і не є юридично обов'язковими.

Однак, міжнародна правосуб'єктність ТНК у межах цієї концепції є функціональною та фрагментарною: корпорації визнаються суб'єктами лише у тій мірі, в якій вони прямо включені у міжнародно-правові відносини та мають відповідні права чи обов'язки, закріплені у конкретних договорах чи нормах. Водночас така модель залишає значний простір для маневрів із боку ТНК, що породжує ризик вибіркового застосування норм і фактичного уникнення відповідальності.

Дискусія про міжнародну правосуб'єктність ТНК відображає ширшу проблему еволюції міжнародного права у бік більш плюралістичної системи, в якій поряд із державами дедалі активніше діють недержавні актори. Незалежно від обраної концепції, очевидно, що зростання впливу ТНК вимагає перегляду традиційних уявлень про суб'єктів міжнародного права та розробки нових підходів до їхньої відповідальності й регулювання діяльності у глобальному масштабі.

На наш погляд, визнання ТНК суб'єктами міжнародного права є необхідним кроком для заповнення прогалів у міжнародному регулюванні, особливо у сфері корпоративної відповідальності за порушення прав людини, трудових стандартів та негативний вплив на довкілля. Водночас, розглядаючи питання міжнародної правосуб'єктності як загальної теоретичної категорії, ми виходимо з доцільності наділення ТНК фрагментарною (спеціальною) правосуб'єктністю, що відповідає їхній обмеженій участі у міжнародно-правових процесах.

Вважаємо за необхідне підкреслити, що аналізуючи підходи до розуміння міжнародної правосуб'єктності саме ТНК, ми поділяємо позицію К. Норвота та підтримуємо концепцію часткової міжнародної правосуб'єктності ТНК як найбільш збалансований і перспективний напрям розвитку їхнього

міжнародно-правового статусу. Ця концепція фактично спирається на фрагментарний (спеціальний) тип правосуб'єктності в міжнародному праві, що дозволяє співвідносити обсяг прав і обов'язків ТНК із характером їхньої фактичної участі у міжнародних відносинах.

Слід врахувати, що правосуб'єктність ТНК має бути динамічною: вона повинна розширюватися або звужуватися залежно від специфіки та галузей діяльності ТНК, а також співвідноситися з масштабом операцій, ступенем контролю над ланцюгами постачання, характером ризиків для прав людини й довкілля, економічною потужністю та реальними можливостями відшкодування шкоди.

Така пропорційність має кілька практичних наслідків. По-перше, вона вимагає встановлення чітких критеріїв визначення сфери застосування функціональної правосуб'єктності, зокрема, показники транснаціональності діяльності, ступеня контролю над дочірніми компаніями й субпідрядниками, масштабу економічного впливу та ймовірності серйозних правопорушень. По-друге, відповідальність ТНК повинна мати багаторівневий характер: від адміністративних і цивільно-правових санкцій до кримінальної відповідальності та екстратериторіальних механізмів відшкодування за умови наявності відповідних правових підстав. По-третє, слід поєднувати універсальні стандарти (зокрема обов'язкові норми належної обачності і прозорості) із секторними та регіональними режимами, які враховують галузеву специфіку та місцеві умови.

Критично важливо, щоб розширення правосуб'єктності ТНК супроводжувалося гарантіями правової визначеності і механізмами запобігання зловживанням з боку держав: чіткими процесуальними правилами, вимогами до доказовості, принципом співмірності санкцій та захистом законної підприємницької діяльності. Необхідними є також ефективні механізми доступу до правосуддя для постраждалих від діяльності ТНК осіб як на національному, так і на транснаціональному рівнях.

Підсумовуючи, слід зазначити, що еволюція наукових уявлень про міжнародну правосуб'єктність ТНК відображає загальну трансформацію міжнародного права від державоцентричної до більш плюралістичної моделі. Абсолютистське заперечення правосуб'єктності ТНК не відповідає сучасним реаліям глобальної економіки, тоді як концепція повної правосуб'єктності залишається теоретично привабливою, але практично передчасною. Найбільш збалансованим і прагматичним підходом, на наш погляд, є концепція часткової міжнародної правосуб'єктності ТНК, яка поєднує нормативні принципи міжнародного права з фактичними потребами глобального регулювання. Саме ця концепція дозволяє співвідносити обсяг прав та обов'язків ТНК із характером їхньої участі у міжнародних відносинах, ґрунтуючись на фрагментарному (спеціальному) типі правосуб'єктності. Такий підхід створює концептуальну основу для поступового формування системи міжнародно-правової відповідальності ТНК і сприяє зміцненню справедливості, прозорості та підзвітності у глобальному правопорядку.

1.4. Основи міжнародно-правового регулювання діяльності ТНК

Питання міжнародно-правового регулювання діяльності ТНК є однією з найбільш дискусійних та концептуально складних тем сучасного міжнародного права. З огляду на відсутність чітко окресленого правового статусу ТНК як повноцінних суб'єктів міжнародного права, врегулювання їхньої діяльності ґрунтується переважно на мозаїці норм «м'якого права», які мають рекомендаційний характер. Водночас з цим регулювання діяльності ТНК відбувається здебільшого на рівні національного законодавства країни базування (іноді - приймаючих країн), двосторонніх та багатосторонніх угод. У цьому контексті міжнародне право постає не як єдиний цілісний механізм, а як неоднорідна система мозаїчних норм і принципів, що часто призводить до переважаного й часто суперечливого правового регулювання діяльності ТНК. Крім того, неоднорідність правового регулювання пояснює здатність ТНК маневрувати між юрисдикціями, обираючи сприятливіші правові режими - явище, яке в літературі отримало назву «*regulator shopping*».

Характерним є те, що ще у 1970 році у результаті розгляду справи *Barcelona Traction, Light and Power Company Limited* МС ООН наголосив на дисбалансі між наявними механізмами правового регулювання діяльності ТНК та їхнім фактичним економічним і політичним впливом. Суд, зокрема, зазначив, що «враховуючи важливі зрушення останнього півстоліття, зростання обсягів іноземних інвестицій та розширення міжнародної діяльності корпорацій, які часто мають транснаціональний характер, а також беручи до уваги те, як примножилися економічні інтереси держав, на перший погляд може здатися дивним, що еволюція права не зайшла далі і що на міжнародному рівні так і не кристалізувалися в загальноприйнятні правила у цій сфері» [27].

Крім того, суд все ж звернув увагу на те, що правила щодо регулювання правового статусу ТНК та правовідносин за їх безпосередньої участі формувалися у період, який характеризувався гострим конфліктом систем і інтересів. Відтак, очевидно, що правила у цій сфері можуть розвиватись лише за згодою заінтересованих сторін. На наш погляд, цілком слушною видається

позиція суду, оскільки саме консенсус суб'єктів міжнародного права є ключовою передумовою ефективного та стабільного правового регулювання у цій сфері. До того ж симптоматично, що за понад півстоліття ситуація змінилася лише щодо кількісних показників - кількість декларацій і принципів зросла, але їх імперативна сила залишається низькою.

За науковою концепцією професора Джона М. Клайна, регуляторне середовище діяльності ТНК слід розглядати у двох вимірах. Горизонтальний вимір охоплює поступовий перехід від односторонніх національних актів до двосторонніх, регіональних та глобальних угод. Вертикальний вимір відображає розташування інструментів правового регулювання за шкалою обов'язковості - від норм, що забезпечують глибоку політичну гармонізацію та економічну інтеграцію, до рекомендаційних положень, які встановлюють загальні принципи співпраці [28, с. 158].

Дійсно, транснаціональна діяльність ТНК характеризується передусім їхньою здатністю одночасно перебувати під юрисдикцією кількох держав, залишаючись при цьому інтегрованими в єдину корпоративну структуру. Такі суб'єкти, перебуваючи під юрисдикцією приймаючих країн, водночас не підпадають під їх повний контроль. Ця подвійна юрисдикційна приналежність створює прогалини у правовому регулюванні та ускладнює застосування національного законодавства в повному обсязі. Відтак, ефективне й комплексне регулювання діяльності ТНК можливе лише за умови розроблення та імплементації норм міжнародного характеру, які б враховували транснаціональну природу цих утворень та забезпечували баланс між приватними та публічними інтересами.

Беручи за основу наукову концепцію Джона М. Клайна, вважаємо за доцільне розглядати міжнародно-правове регулювання діяльності ТНК у контексті взаємодії кількох рівнів нормативного впливу. До таких рівнів належать:

- 1) міжнародні акти (у тому числі документи універсальних та регіональних МО);

- 2) двосторонні та багатосторонні міжнародні угоди;
- 3) національне законодавство держав базування та приймаючих країн;
- 4) внутрішньокорпоративні норми ТНК.

Такий підхід, на наш погляд, дозволяє комплексно охопити як горизонтальний вимір регуляторного середовища, пов'язаний із переходом від внутрішньокорпоративних та односторонніх національних норм до багаторівневих міжнародних угод, так і вертикальний вимір, що відображає ієрархію правових інструментів за ступенем їх обов'язковості - від імперативних норм до рекомендаційних положень «м'якого права».

Так, однією з перших масштабних спроб кодифікації статусу ТНК стала ініціатива ООН щодо розробки Кодексу поведінки транснаціональних корпорацій у 1970-1980-х роках. Однак, попри активне обговорення та нагальну потребу в регулюванні, документ не набув обов'язкової юридичної сили через суттєві політичні розбіжності між державами-учасницями, зокрема, між країнами, що розвиваються, та промислово розвиненими державами.

Водночас ця ініціатива справедливо розглядається в доктрині міжнародного права як важливий етап у становленні глобальних стандартів корпоративної відповідальності. Саме вона започаткувала дискусії про необхідність уніфікації правового статусу ТНК та створення універсального міжнародно-правового механізму їх регулювання.

Подальший розвиток міжнародно-правових засад регулювання діяльності ТНК відбувався у межах діяльності низки міжнародних організацій. Важливу роль у цьому процесі відіграла ЕКОСОП, під егідою якої у 1990-х роках було прийнято низку декларацій та керівних принципів, що регламентували поведінку підприємств у сферах прав людини, охорони довкілля та запобігання корупції. Хоча ці документи також належать до категорії «м'якого права», вони суттєво вплинули на національне законодавство і корпоративну політику низки країн.

Так, серед іншого, важливо виокремити Керівні принципи ОЕСР для багатонаціональних підприємств від 1976 року (в редакції 2011 року), які є частиною Декларації про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства. В документі активно акцентується увага на тому, що «дотримання національного законодавства є першим обов'язком підприємств, а керівні принципи - не є його заміною, та їх не потрібно сприймати такими, що переважають над національною нормативною базою» [29]. Таким чином, навіть у міжнародних рекомендаційних стандартах акцент робиться на пріоритеті внутрішнього законодавства держави, на території якої ТНК здійснює свою діяльність.

Це положення відображає фундаментальний принцип сучасної міжнародно-правової системи регулювання діяльності ТНК: у відсутність універсального, обов'язкового міжнародного режиму, саме національні правопорядки залишаються основним джерелом обов'язкових норм, тоді як міжнародні інструменти здебільшого виконують координаційну та рекомендаційну функцію. З одного боку, це положення виглядає логічним з точки зору державного суверенітету, але з іншого, воно ж і є головною проблемою, адже у слабких правопорядках ТНК отримують можливість діяти практично безконтрольно.

В подальшому Керівні принципи ОЕСР для багатонаціональних підприємств від 1976 року було замінено на Керівні принципи ОЕСР для багатонаціональних підприємств щодо відповідальної ділової поведінки від 2023 року. Слід зазначити, що Керівні принципи від 2023 року містять оновлені рекомендації щодо відповідальної ділової поведінки у ключових сферах, таких як зміна клімату, біорізноманіття, технології, доброчесність бізнесу, кібербезпека та належна перевірка ланцюгів постачання [30]. Як бачимо, міжнародне співтовариство все ж робить певні кроки до актуалізації корпоративних стандартів, адаптуючи їх до викликів XXI століття.

Окрему увагу заслуговують Керівні принципи ООН з питань бізнесу та прав людини від 2011 року, що містять практичні рекомендації для ТНК,

діяльність яких зосереджена на гірничодобувних та нафтогазових секторах, щодо вирішення проблем, пов'язаних із залученням зацікавлених сторін [31].

Крім того, суттєвим орієнтиром стала і Хартія економічних прав і обов'язків держав, затверджена резолюцією ГА ООН у 1974 році. Зокрема, припис п. в ст. 2 Хартії встановлює, що «кожна держава має право регулювати та контролювати діяльність ТНК в межах дії своєї національної юрисдикції та вживати заходів для забезпечення того, щоб така діяльність не суперечила його законам, нормам та постановам і відповідала його економічній та соціальній політиці. Транснаціональні корпорації не повинні втручатися у внутрішні справи приймаючої держави. Кожна держава повинна, з повним урахуванням своїх суверенних прав, співпрацювати з іншими державами у справі здійснення права, викладеного в цьому підпункті» [32].

Більш локально, але все ж на міжнародному рівні певну роль відіграє Глобальний договір ООН від 2000 року, який є доволі лаконічним та містить всього десять універсальних принципів у чотирьох сферах: права людини, трудові відносини, довкілля та протидія корупції [33]. Станом на 2025 рік до Глобального договору ООН приєдналось 25 493 компанії з 167 країн (137 з України) [34].

Цікаво, що саме Глобальний договір ООН фактично став своєрідним визнанням поразки на шляху до повноцінного міжнародно-правового регулювання діяльності ТНК. На наш погляд, цей Договір є лише доповненням до існуючих норм національного права задля стимулювання компаній до проведення відповідальної політики в найбільш ключових сферах суспільного життя і фактично не дає жодного важеля впливу на ТНК.

На думку Д. Колмана, існує два важливі моменти, які варто враховувати щодо невдалої спроби впровадження обов'язкового кодексу поведінки ТНК: по-перше, процес розробки Кодексу здійснювався через міжурядові переговори. Інші суб'єкти, що мають значення для регулювання економічної діяльності (наприклад, організації громадянського суспільства чи профспілки), не брали участі. По-друге, Кодекс розроблявся як регуляторний

інструмент для стримування зростаючої влади ТНК і тому розглядався як вираз переважно конфронтаційного та відкрито ворожого ставлення ООН до бізнесу. Запуск Глобального договору у 2000 році фундаментально змінив відносини між ООН і бізнесом [35, с. 339-340].

Багатосторонні угоди, у свою чергу, мають більш широкий спектр регулювання і можуть встановлювати загальні принципи, які застосовуються до діяльності ТНК у кількох країнах. Прикладом таких угод є, зокрема, Угода про заснування СОТ, який хоча й не спрямований безпосередньо на ТНК, все ж встановлює рамки для міжнародної торгівлі, що безпосередньо впливає на діяльність корпорацій.

Окрему увагу заслуговують так звані міжнародні кодекси поведінки для компаній, які працюють у певних секторах, наприклад, енергетичному, нафтогазовому чи гірничодобувному, що встановлюють стандарти екологічної та соціальної відповідальності. Ці акти, на наш погляд, слід радше віднести до внутрішніх (корпоративних) актів компаній, які визначають принципи корпоративної етики та стандарти ділової поведінки, орієнтовані на забезпечення сталого розвитку і мінімізацію негативного впливу на довкілля. Водночас, хоча ці документи й не мають обов'язкової юридичної сили на міжнародному рівні, їх вплив на практику бізнесу та формування корпоративної культури є вагомим і дедалі зростає в умовах глобалізації. Разом з тим вони ефективні лише там, де існує ринок з високими вимогами споживачів та інвесторів, в іншому випадку їх дотримання стає скоріше винятком, ніж правилом.

Регіональні багатосторонні угоди, такі як Угода про вільну торгівлю між Сполученими Штатами, Мексикою та Канадою (*USMCA*) або Угоди про торгівлю та співробітництво між ЄС та окремими країнами також впливають на регулювання діяльності ТНК, інтегруючи питання захисту інвестицій із більш широкими політичними та економічними зобов'язаннями сторін.

У результаті двосторонні та багатосторонні угоди сприяють створенню більш передбачуваного та гармонізованого правового середовища для

діяльності ТНК, знижуючи ризики юридичної невизначеності і стимулюючи розвиток сталого та відповідального бізнесу на міжнародному рівні. Водночас такі угоди не позбавлені проблем: іноді вони можуть суперечити національним інтересам, створювати надмірні адміністративні бар'єри або нав'язувати стандарти, що не враховують особливості розвитку країн-учасниць.

Підсумовуючи, можна констатувати, що хоча міжнародне право наразі не має єдиної та всеохоплюючої системи регулювання діяльності ТНК, воно все ж розвивається в напрямку уніфікації стандартів, посилення відповідальності корпорацій та вдосконалення механізмів їх контролю. Такий розвиток сприяє збалансуванню інтересів держав, корпорацій та суспільства загалом, що є надзвичайно важливим у контексті глобалізації та посилення ролі транснаціональних економічних суб'єктів як суб'єктів міжнародного права. Водночас ключовим викликом залишається ефективна імплементація міжнародних норм у національні правопорядки та подолання розриву між декларативними положеннями й реальними механізмами примусу.

Висновки до розділу I

У першому розділі проведено системний теоретико-догматичний аналіз аналізу інституту міжнародної правосуб'єктності з акцентом на місце та роль ТНК у сучасному міжнародному правопорядку. Розглянуто основні підходи до тлумачення міжнародної правосуб'єктності - від класичного державоцентричного до акторного, що визнає багаторівневу участь недержавних суб'єктів у міжнародних відносинах. Доведено, що міжнародне право еволюціонує від монополії держав до більш плюралістичної системи, у межах якої ТНК дедалі активніше впливають на формування норм і практик глобального регулювання.

У межах типології наукових підходів виокремлено три основні підходи до міжнародної правосуб'єктності ТНК: її заперечення, повне та часткове визнання. Обґрунтовано, що найбільш збалансованим і реалістичним напрямом розвитку міжнародно-правового статусу ТНК є концепція часткової правосуб'єктності, що спирається на фрагментарний (спеціальний) тип міжнародної правосуб'єктності. Такий підхід дозволяє враховувати фактичну роль корпорацій у міжнародних процесах, не руйнуючи при цьому основ державоцентричної системи міжнародного права.

Визначено ключові ознаки ТНК, зокрема: реалізація діяльності у двох і більше державах, наявність централізованої системи управління та ієрархічної структури у взаємовідносинах між материнською і дочірніми компаніями. Проаналізовано історико-доктринальні та практичні аспекти еволюції інституту міжнародної правосуб'єктності, що свідчать про поступову, хоча й нерівномірну, трансформацію традиційних уявлень про суб'єктів міжнародного права та їхню роль у сучасній системі глобального управління.

Наголошено на практичних наслідках нормативної невизначеності: неоднорідності національних правових режимів, колізіях юрисдикцій, відсутності ефективних механізмів притягнення ТНК до відповідальності на міжнародному рівні, а також можливості уникнення ними зобов'язань через використання прогалів між внутрішньодержавними правовими системами.

Підкреслено, що усунення цих проблем потребує формування узгоджених міжнародно-правових стандартів поведінки ТНК та поступового закріплення їхнього правового статусу у глобальному правопорядку.

Узагальнюючи, доведено доцільність поетапного й прагматичного підходу до проблеми: поступове закріплення функціональних прав і обов'язків ТНК у визначених сферах, поєднане із запровадженням процесуальних гарантій доступу до правосуддя та імплементацією міжнародних стандартів у національні правові системи. Такий багаторівневий і гнучкий підхід дозволяє поєднати захист державного суверенітету з потребами ефективного міжнародно-правового регулювання діяльності транснаціональних корпорацій.

РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОРПОРАЦІЙ

2.1. Еволюція правового статусу ТНК у міжнародному праві

У процесі аналізу ключових дискусійних питань, що виникають у контексті глобального впливу ТНК на економічні, соціальні та політичні процеси, особливу увагу привертає проблема їхнього міжнародно-правового статусу. Складна, багаторівнева та транскордонна структура ТНК ускладнює чітке визначення їхньої правосуб'єктності в міжнародному праві, що й зумовлює тривалі наукові дискусії серед дослідників цієї сфери.

З огляду на зростання значущості ТНК як економічних і, у певних випадках, політичних акторів на міжнародній арені, все більш очевидною стає необхідність чіткої правової фіксації їхнього статусу. Існуюча правова невизначеність щодо міжнародно-правової суб'єктності ТНК створює прогалину, яка ускладнює ефективне регулювання їх діяльності в межах міжнародного правопорядку. У цьому контексті актуальним є питання доцільності закріплення за ТНК повної міжнародної правосуб'єктності або ж розроблення спеціального правового механізму для регулювання їх участі в міжнародних правовідносинах.

Для комплексного розуміння сучасного стану цієї проблематики пропонуємо простежити еволюцію поглядів на статус ТНК у міжнародному праві.

Одним із перших учених, який системно досліджував правову природу та статус ТНК, був науковець та суддя МС ООН Філіп Джессап. Ще у 1956 році він запропонував концепцію «транснаціонального права», в межах якої окреслював необхідність розглядати діяльність ТНК крізь призму не лише національних, а й міжнародно-правових норм [36, с. 2]. Цей підхід набув актуальності у зв'язку зі зростаючим впливом транснаціонального бізнесу на публічну сферу, а тому ми також будемо використовувати поєднання національно-правового та міжнародно-правового аналізу для більш комплексного осмислення правового статусу ТНК.

Так, для періодизації розвитку правового статусу ТНК пропонуємо виокремити кілька ключових історичних фаз.

Перший етап. Хоча сучасні форми ТНК сформувалися лише у ХІХ столітті в умовах індустріального капіталізму, елементи транснаціональної корпоративної діяльності існували значно раніше. У науковій літературі відсутня єдність щодо того, яка саме корпорація може вважатися першою в історії ТНК, однак більшість дослідників визнають, що найбільш впливовими прототипами сучасних корпорацій стали Голландська та Англійська Ост-Індійські компанії.

Голландська Ост-Індійська компанія (далі – ГОІК) була заснована у 1602 році за рішенням Генеральних штатів Нідерландів, які надали їй 21-річну монополію на колоніальну діяльність в Азії. У свою чергу, Англійська Ост-Індійська компанія, створена у 1600 році, отримала привілеї для розвитку торгівлі та здійснення територіальних завоювань на Далекому Сході, в Африці та Америці [37, с. 5-6].

За оцінками низки дослідників, за рівнем ринкової вартості та масштабом впливу ГОІК перевершувала провідні сучасні ТНК, зокрема «Apple», «Microsoft», «Amazon», «ExxonMobil», «Berkshire Hathaway», «Tencent» та «Wells Fargo» разом узяті [38], демонструючи безпрецедентний рівень корпоративної влади та глобального охоплення, який залишається неперевершеним у світовій економічній історії.

Відповідно до Хартії Голландської Ост-Індійської компанії від 20 березня 1602 року, її діяльність виходила далеко за межі традиційної комерційної сфери, включаючи виконання функцій, притаманних державі. Зокрема, в документі мова йде про те, що ГОІК мала право укладати договори з правителями від імені Генеральних Штатів; будувати фортеці й адміністративні пункти; утримувати власні збройні сили; вести справи без втручання держави тощо [39].

Принагідно, що організаційна структура ГОІК включала палати (аналог сучасних дочірніх компаній ТНК) в Амстердамі, Зеландії, на Маасі, Північній Голландії, Західній Фрисландії, Делфті, Роттердамі, Хорні та Енкгейзені.

Як бачимо, перша хвиля розвитку ТНК характеризується певною хаотичністю, відсутністю уніфікованого правового регулювання, зосередженістю на монопольному контролі над ресурсами та торгівлею, а також тісним переплетенням приватних економічних інтересів із державними політичними цілями. Водночас діяльність перших корпорацій фактично продемонструвала, що економічна міць і геополітичний вплив приватних об'єднань можуть виходити далеко за межі класичного державного контролю. Ця обставина слугувала відправною точкою для формування сучасного дискурсу щодо співвідношення державного суверенітету та владних повноважень приватних акторів.

Другий етап. В подальшому ТНК розвивалися паралельно з посиленням свого соціального та політичного впливу. У ХІХ - на початку ХХ століття пошук природних ресурсів, зокрема корисних копалин, нафти та продовольства, а також прагнення захистити чи розширити ринки стимулювали транснаціональну експансію компаній, що здебільшого базувались в США та деяких західноєвропейських державах. У цей період, підживлюючись численними злиттями та поглинаннями, закріпилися монополістичні та олігополістичні структури великих корпорацій у ключових секторах, таких як нафтохімічна та харчова промисловість [40]. Так, американський агропромисловий гігант «United Fruit Company» контролював 90% імпорту бананів до США у 1899 році, а на початку Першої світової війни «Royal Dutch Shell» забезпечувала 20% загального видобутку нафти в Російській імперії [41, с. 169].

З точки зору правового регулювання цей етап характеризується тим, що міжнародне право ще не виробило спеціальних норм, спрямованих на врегулювання діяльності ТНК. Останні розглядалися виключно як приватні юридичні особи, інкорпоровані за національним законодавством певної

держави, проте їхня діяльність дедалі частіше створювала міжнародні наслідки, і далеко не завжди позитивні.

Таким чином, друга фаза розвитку статусу ТНК відзначається поглибленням міжнародного характеру їх економічної діяльності за відсутності чіткого міжнародно-правового статусу. Це призвело до виникнення першої хвилі дискусій про необхідність визнання корпорацій суб'єктами міжнародного права або ж створення особливих механізмів їх правової інтеграції у міжнародний правопорядок.

Третій етап. У період між Першою та Другою світовими війнами попит на природні ресурси попри очевидні глобальні проблеми продовжував стимулювати діяльність європейських та американських ТНК. В Японії в цей період спостерігалось зростання так званих «дзайбацу» (грошовий клан, конгломерат), до яких входили такі корпорації, як «Mitsui» та «Mitsubishi». Цим ТНК було властиве тісне співробітництво з японською державою та олігополістичний контроль над промисловим, фінансовим і торговим секторами країни [40].

Нарешті, у 1929 році Ліга Націй ініціювала розробку конвенції, яка б регламентувала правовідносини між ТНК та приймаючими країнами. Як наслідок, 19 серпня 1930 року було прийнято Кодифікацію міжнародного права, до якої ввійшло положення про відповідальність держави за дискримінаційні дії щодо закордонних виробництв [42]. Крім іншого, у вищезазначеному Акті мова йде про заборону дискримінаційних заходів щодо іноземних суден. Зокрема, ст. 6 встановлює, що прибережна держава не може застосовувати зазначені правила чи положення у спосіб, який передбачає дискримінацію між іноземними судами різної національності, а також - за винятком питань, що стосуються рибальства та полювання, - між національними та іноземними судами [43].

В подальшому розвиток статусу ТНК набув нових рис у післявоєнний період, коли на тлі формування нової системи міжнародних відносин, заснованої на Статуті ООН та діяльності Бреттон-Вудських інституцій

(зокрема, МВФ і Світового банку), ТНК поступово перетворилися на ключових гравців міжнародної економіки. Їхня роль посилилася завдяки процесам відбудови зруйнованих війною економік, стимулюванню міжнародної торгівлі та поширенню іноземних інвестицій.

Важливу роль у цьому відіграла Гаванська хартія Міжнародної торгової організації від 24 березня 1948 року, яка ка містила положення про надання приймаючим країнам права регулювати діяльність закордонних філій ТНК на їхніх територіях [44]. Водночас, Гаванська хартія так і не набула юридичної сили через негативну реакцію низки урядів щодо запропонованих нововведень.

Четвертий етап. Цей етап характеризується посиленням ролі ТНК у глобальній економіці та активізацією зусиль щодо формування багатосторонніх правил їхньої діяльності. У 1970 році країни Андійської групи (Болівія, Чилі, Колумбія, Еквадор, Перу та Венесуела) ухвалили «Андійський кодекс регулювання закордонних інвестицій», який встановлював обмежувальні режими для діяльності філій ТНК у регіоні. Кодекс встановлював категорії філій залежно від рівня участі іноземного капіталу, контроль над створенням нових філій на території приймаючої країни, репатріацію капіталу, реінвестицію прибутку та передачу технологій. Головною метою Кодексу було поступове перетворення повністю контрольованих філій ТНК на національні або змішані підприємства. Однак, такі жорсткі регулюючі заходи з боку держав викликали негативну реакцію самих ТНК і призвели до зниження іноземних інвестицій в регіоні [42].

Водночас прагнення Андійської групи до розробки багатосторонньої угоди не зникло. У 1986 та 1991 роках були ухвалені Резолюції 220 і 291, які суттєво лібералізували положення Андійського кодексу регулювання закордонних інвестицій 1970 року, практично прирівнюючи правовий статус іноземних та національних інвесторів [42].

Паралельно з цим доволі активно лобіювала ідею запровадження єдиних правил поведінки ТНК Економічна і Соціальна Рада ООН, яка з цією метою створила Комісію з транснаціональних корпорацій.

Однак, попри активні щорічні переговори Комісія з транснаціональних корпорацій так і не змогла прийняти Кодекс поведінки ТНК, що визначав би діяльність ТНК у рамках міжнародного правопорядку, зокрема у питаннях передачі технологій, захисту прав працівників та дотримання екологічних і соціальних норм. Як зазначає професор Томас Вайс, переговори щодо прийняття Кодексу відставали від темпів світових політичних і економічних подій, і уряди здебільшого обговорювали «вчорашній» порядок денний [45, с. 86].

З 1993 року питання, пов'язані з ТНК, перебувають у полі діяльності ЮНКТАД, яка періодично публікує доповіді щодо діяльності ТНК.

Таким чином, попри численні ініціативи МО, станом на сьогодні відсутні усталені норми міжнародного права, які б чітко регламентували правовий статус ТНК. Як наслідок, формування та контроль їхньої діяльності здебільшого покладаються на національні законодавчі системи, які визначають порядок доступу, умови функціонування та регулювання прямих іноземних інвестицій у відповідних економіках, залишаючи ТНК у певному правовому вакуумі на міжнародному рівні.

Слід зауважити, що надання ТНК повноцінного статусу суб'єктів міжнародного права дійсно супроводжується певними ризиками, зокрема можливістю їх легітимізації як самостійних акторів міжнародних відносин. Водночас уже сьогодні можна констатувати, що навіть без формального визнання ТНК користуються значним обсягом прав у рамках різних міжнародно-правових режимів, які при цьому не завжди супроводжуються пропорційними обов'язками через відсутність чіткого міжнародного статусу. Тому у наступних підрозділах ми зосередимось на аналізі прав та обов'язків ТНК.

2.2. Права ТНК за міжнародним правом

У сучасному міжнародному праві спостерігається певна асиметрія у співвідношенні прав та обов'язків ТНК. Їхні інтереси та майнові права отримали чітке закріплення у розгалуженій системі міжнародно-правових норм. Водночас обов'язки ТНК у сфері захисту прав людини, охорони довкілля та забезпечення сталого розвитку залишаються менш визначеними, адже ґрунтуються переважно на положеннях міжнародного права прав людини та внутрішніх правопорядків держав, які в умовах глобалізації часто виявляються недостатньо ефективними.

В контексті аналізу даного питання важливо врахувати, що специфіка правового статусу ТНК полягає, зокрема, у тому, що на міжнародному рівні вони здебільшого розглядаються не як самостійні суб'єкти міжнародного права, а як юридичні особи, створені відповідно до національного законодавства окремих держав. Відповідно, їхні права у більшості випадків практично тотожні правам національних суб'єктів господарювання.

Особливої уваги заслуговують положення Генеральної угоди з тарифів і торгівлі від 1947 року та 1994 року (далі - ГАТТ), які стали фундаментом сучасної системи прав ТНК у сфері міжнародної торгівлі.

Так, відповідно до приписів ГАТТ 1947 року, основними принципами міжнародної торгівлі є загальний режим найбільшого сприяння (ст. 1), національний режим щодо внутрішнього оподаткування та регулювання (ст. 3), усунення чи попередження демпінгу (ст. 6), загальне скасування (ст. 11) та недискримінаційне застосування кількісних обмежень (ст. 13), можливість обмеження субсидування (ст. 16) тощо [46].

Безпосередньо для ТНК ці принципи надають можливість здійснювати господарську діяльність в іноземних юрисдикціях на умовах недискримінації: держави зобов'язані забезпечувати однакові умови доступу на ринки як для національних підприємств, так і для іноземних компаній, що фактично відкриває перед ТНК широкі можливості для розширення своєї присутності у світовій економіці.

Окремо слід підкреслити, що ГАТТ 1947 року особливу увагу приділяє взаємовідносинам розвинутих країн з менш розвинутих. Зокрема, ст. 37 прямо накладає на розвинуті країни наступні обов'язки:

«а) надавати високий пріоритет зниженню та скасуванню бар'єрів для товарів, які в цей час чи потенційно підпадають під особливі експортні інтереси менш розвинених сторін, зокрема мита та інші обмеження, які необґрунтовано відрізняються для таких товарів у їх первинній чи переробленій формах;

б) утримуватися від введення чи збільшення обсягу мит та нетарифних імпорتنих бар'єрів на товари, які в цей час чи потенційно підпадають під особливі експортні інтереси менш розвинених сторін; а також

с) і) утримуватися від введення нових фіскальних заходів та

іі) при будь-яких змінах у фіскальній політиці надавати високий пріоритет зниженню та скасуванню фіскальних заходів, які могли б значно уповільнити чи які значно уповільнюють зростання споживання первинних товарів у сировинній чи переробленій формах, що цілком чи в основному виробляються на територіях менш розвинених сторін, і які застосовуються саме до цих товарів» [46].

Крім того, Угодою про заснування Світової організації торгівлі від 1994 року [47], власне частиною якої є ГАТТ від 1947 року та 1994 року функціонує система врегулювання спорів, яка надає можливість захисту прав ТНК опосередковано, через держави, що фактично представляють їх інтереси у міжнародних торговельних спорах. Хоча ТНК не є самостійними сторонами у процесі, на практиці саме вони ініціюють відповідні звернення через уряди держав своєї інкорпорації. Це ще раз підкреслює особливу природу міжнародної правосуб'єктності ТНК, яка реалізується у тісному зв'язку з державами.

Таким чином, положення ГАТТ 1947 та 1994 років не лише створили базовий каркас міжнародної торгівлі, але й закріпили фундаментальні права ТНК у сфері доступу до ринків, недискримінації та захисту від

необґрунтованих торговельних обмежень. У цьому сенсі можна стверджувати, що ГАТТ стало одним із перших міжнародних договорів, який безпосередньо визначив права ТНК на міжнародному рівні.

Водночас, як слушно підкреслив Спеціальний представник Генерального секретаря ООН з питань прав людини, ТНК та інших підприємств, під впливом торговельних угод, двосторонніх інвестиційних договорів та лібералізації внутрішнього ринку права ТНК - їх здатність функціонувати та зростати на глобальному рівні - в останнє десятиліття помітно розширилися [48].

Таким чином, у системі міжнародних правових інструментів права ТНК реалізуються через кілька взаємопов'язаних каналів.

По-перше, це пряма договірна база - двосторонні інвестиційні договори та багатосторонні або регіональні торговельно-інвестиційні угоди, які містять типові гарантії для інвестора: захист від експропріації без належної компенсації, гарантії справедливого та рівного режиму, режим найбільшого сприяння та право на вільне переведення капіталу й прибутків. Саме через цю договірну мережу ТНК отримують наднаціональні гарантії захисту своїх майнових інтересів.

Відповідно до доповіді ЮНКТАД за 2025 рік, станом на сьогодні у світі налічується 2 843 двосторонніх інвестиційних та 480 торговельно-інвестиційних угод [49]. Слід зазначити, що торговельні угоди за своєю суттю є більш масштабними, комплексними та багатосторонніми інструментами регулювання економічної діяльності, оскільки вони охоплюють не лише прямі інвестиції, а й ширші аспекти торгівлі товарами та послугами, стандарти правового режиму інтелектуальної власності, механізми врегулювання правових спорів і положення про охорону навколишнього середовища та соціальну відповідальність.

Так, три ТІУ, укладені в 2024 році, створили договірні відносини між 47 країнами. Це, зокрема: Угода про посилене партнерство та співробітництво між Європейським Союзом та Киргизстаном, Угода про торговельно-

економічне партнерство між Європейською асоціацією вільної торгівлі та Індією та Угода про Індо-Тихоокеанську економічну структуру процвітання щодо чистої економіки [49].

Як бачимо, як кількісні, так і якісні показники цих угод є значними. При цьому ключову роль у реалізації їхніх положень відіграють саме ТНК, які завдяки широкому спектру закріплених прав мають змогу здійснювати активну діяльність на території держав-учасниць та користуватися захистом як міжнародного, так і національного права.

По-друге, фактичну реалізацію прав інвесторів забезпечують механізми вирішення спорів - інвестиційний арбітраж *Investor-State Dispute Settlement* (далі - ISDS), арбітражні інститути, зокрема, Міжнародний центр із врегулювання інвестиційних спорів (далі – МЦУІС), створений на підставі Конвенції про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами від 18.05.1965 року, арбітражні процедури *UNCITRAL* та *ad hoc*), а також операційні механізми, закріплені у конкретних торговельно-інвестиційних угодах. Функціонування ISDS фактично забезпечує інвесторам альтернативу національним судам приймаючої держави, зводячи регулювання спорів до положень інвестиційних договорів. Водночас критика цього інституту ґрунтується на його потенціалі створювати значні фінансові ризики для держав, а також на ризику «регуляторного охолодження», коли уряди утримуються від прийняття суворіших екологічних чи соціальних стандартів через можливість арбітражних позовів.

Відомими прикладами таких спорів є справа *Philip Morris v. Uruguay* (МЦУІС, 2016), в якій ТНК оскаржувала запровадження суворого антитютюнового законодавства [50], та справа *Vattenfall v. Germany* (МЦУІС, 2009; 2012), пов'язана з екологічними обмеженнями й відмовою Німеччини від атомної енергетики [51].

У справі *Vattenfall v. Germany* компанія ініціювала одразу два паралельні процеси: конституційне провадження у Федеральному конституційному суді

ФРН та інвестиційний арбітраж проти ФРН на підставі Договору до Енергетичної хартії від 17.12.1994 року.

Принагідно, що конституційний суд ФРН визнав правки до Закону «Про мирне використання ядерної енергії та захист від її небезпек» несумісними з Конституцією, оскільки вони не містять жодного положення про врегулювання інвестицій, які були здійснені з урахуванням легітимних очікувань інвесторів на додаткові квоти на виробництво електроенергії, виділені у 2010 році, які були фактично нівельовані законодавчими змінами» [52].

Ці кейси яскраво демонструють, що міжнародні інвестори здатні ставити під сумнів нормативні акти приймаючої держави, які вони вважають шкідливими для своїх економічних інтересів, навіть коли такі акти спрямовані на захист суспільних інтересів.

На тлі вищезазначеного особливо цікавими видаються положення Угоди між Урядом України та Урядом США про створення Американсько-Українського інвестиційного фонду відбудови від 30.04.2025 року [53].

Попри те, що безпосереднім суб'єктом в Угоді виступає державна інституція - фінансова корпорація США (*The United States International Development Finance Corporation, DFC*), механізм, закладений в угоді, на наш погляд, створює правові умови для участі приватних інвесторів, у тому числі ТНК, у процесах відбудови та управління ресурсами України. Таким чином, угода демонструє новий формат взаємодії, де права ТНК опосередковано забезпечуються через міждержавні домовленості та міжнародно-правові механізми. Враховуючи, що діяльність американських ТНК у даному контексті є лише потенційною, ми з обережністю оцінюємо закладені в угоді гарантії для корпорацій, зокрема щодо необмеженого доступу до визначених корисних копалин, звільнення від оподаткування, зборів тощо.

Наслідки описаних правових конструкцій для міжнародного правопорядку та прав людини є багатогранними. По-перше, гарантії для інвесторів створюють сильний правовий захист приватних економічних

інтересів на міжнародному рівні. По-друге, в цьому ж правовому полі відсутні або є слабо пов'язані механізми, що забезпечують виконання ТНК своїх обов'язків. Така ситуація породжує практичні прогалини у доступі до ефективного відновлення правового становища постраждалих від діяльності ТНК осіб і зменшує стимул для дотримання соціально-екологічних стандартів.

Отже, сучасна міжнародно-правова система створює для ТНК значний комплекс правових гарантій та ефективні механізми захисту їхніх економічних інтересів на міжнародному рівні, водночас з чим формує певний дисбаланс між правами та обов'язками. Наявність широких правових гарантій супроводжується недостатньо врегульованими механізмами контролю за дотриманням соціальних, екологічних та правових стандартів, що стимулює пошук ефективних способів забезпечення відповідальності ТНК. Ця невизначеність у поєднанні з активним розширенням правових можливостей ТНК підкреслює актуальність та складність питання їхньої міжнародно-правової відповідальності, що й стане центральною темою наступного розділу роботи.

2.3. Обов'язки ТНК за міжнародним правом

Позитивний вплив діяльності ТНК сьогодні не можна заперечувати - завдяки, перш за все, прямим інвестиціям, вони, безсумнівно, роблять значний внесок у розвиток багатьох відсталих регіонів світу. Водночас значна частина порушень прав людини пов'язується з діяльністю ТНК. Як слушно зауважує А. де Джонг, значні прогалини в системі глобального управління створюють сприятливе середовище, у якому ТНК можуть здійснювати протиправні дії без належних санкцій [54].

Разом з тим в доктрині міжнародного права досі виникає питання, чи можна вважати ТНК носіями міжнародних обов'язків. У цьому контексті варто погодитися з позицією О. Уварової та К. Буряковської, які зазначають, що «сучасні підприємства, серед іншого, є носіями зобов'язань у сфері прав людини. З точки зору теорії прав людини, це означає, що права людини мають так званий горизонтальний ефект, тобто вимоги щодо їх дотримання можуть бути застосовані не лише до держав, а й до недержавних суб'єктів, серед яких окреме місце посідають ТНК» [55, с.12].

На підтвердження цього свідчить Міжнародний білль про права людини. Так, у Преамбулі Загальної декларації прав людини 1948 року підкреслено, що Декларація проголошується завданням для «усіх народів і всіх держав», а також покликаною спонукати «кожну людину і кожний орган суспільства» сприяти повазі прав і свобод та їхньому ефективному здійсненню шляхом національних і міжнародних заходів. У цьому сенсі ТНК належать до категорії «органів суспільства» і тому повинні не лише враховувати положення Декларації як етичний орієнтир, а й практично втілювати принципи поваги прав людини в своїй діяльності.

Серед іншого, ст. 30 Загальної декларації прав людини 1948 року прямо передбачає, що «Ніщо у цій Декларації не може бути витлумачено як надання будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декларації» [56]. У контексті ТНК це означає, що приватні актори не

можуть апелювати до «економічної необхідності» чи регуляторних відмінностей як правового виправдання для дій, що підривають основні права. У поєднанні з іншими міжнародно-правовими інструментами це створює правову основу для вимоги до бізнесу поважати права людини.

Так, за загальним правилом, юридична відповідальність настає у разі протиправної поведінки суб'єкта права, зокрема, порушення міжнародно-правових зобов'язань, закріплених у міжнародних договорах. Однак, як ми неодноразово зазначали, ТНК станом на сьогодні не мають статусу визнаних суб'єктів міжнародного права. Крім того, на сьогодні не існує універсального міжнародно-правового акту, який би прямо визначав і закріплював обов'язки ТНК. Це призводить до того, що основний масив їх зобов'язань існує у двох площинах:

- а) опосередковані обов'язки, що випливають із норм національного законодавства;
- б) безпосередні обов'язки, закріплені в актах рекомендаційного характеру.

Відтак, низка держав, усвідомлюючи фактичні та потенційні ризики від діяльності ТНК, дедалі активніше розробляють законодавство з метою регулювання діяльності корпорацій. Яскравими прикладами є французький Закон «Про обов'язок пильності материнських та аутсорсингових компаній» 2017 року, німецький Закон «Про обов'язок корпорацій щодо дотримання належної обачності в ланцюгах постачання» 2024 року, норвезький Закон «Про прозорість підприємств щодо основних прав людини та гідних умов праці» 2022 року, на рівні ЄС - Директива щодо належної обачності у сфері сталого розвитку №2024/1760 від 17.06.2024 року [57].

Водночас, безпосередні обов'язки ТНК закріплені у міжнародних актах рекомендаційного характеру. До них належать: Керівні принципи ООН з питань бізнесу і прав людини 2011 р., Керівні принципи ОЕСР для багатонаціональних підприємств щодо відповідальної ділової поведінки 2023 р., Тристороння декларація принципів, що стосуються багатонаціональних

корпорацій і соціальної політики 1978 р., Глобальний договір ООН 2000 р., Декларації МОП про основоположні принципи і права у сфері праці 1988 р. тощо.

Попри те, що перелічені документи не передбачають санкцій за їх невиконання, їхня роль здебільшого полягає у формуванні так званих *soft obligations* - «м'яких» зобов'язань, які поступово трансформуються у *hard law* через механізми національного законодавства та корпоративної саморегуляції. Як зазначає професор В. Четейл, акти *soft law* є особливо корисними для сприяння спільному розумінню нових питань, що становлять міжнародний інтерес, та для заохочення передбачуваної та послідовної поведінки держав. У середньо- або довгостроковій перспективі інструменти «м'якого права» можуть відповідно прокласти шлях для майбутніх конвенційних або звичаєвих правових норм [58, с. 118]. Крім того, слід зазначити, що ці акти вже отримали широку підтримку з боку урядів, бізнесу, громадянського суспільства та міжнародних організацій, включаючи Раду Європи [59, с. 12].

У світлі викладеного слушною є позиція Нігреєвої О.О., яка зазначає, що «здається більш виправданим врегулювання відносин хоча б за допомогою інструментарію *soft law*, ніж даремне намагання примусити держави підписати юридично обов'язковий міжнародний договір» [60, с. 151].

З урахуванням зазначеного особливого значення набувають Норми щодо обов'язків ТНК та інших підприємств у сфері прав людини, розроблені у 2003 році Підкомісією ООН із сприяння та захисту прав людини [14]. Попри те, що ці Норми так і не набули юридичної сили через радикальний спротив бізнесу, саме в цьому акті вперше було уніфіковано комплекс міжнародних обов'язків ТНК. Так, зокрема, Норми зобов'язували ТНК:

а) заохочувати, гарантувати здійснення, поважати, забезпечувати дотримання і захист прав людини, включно з правами та інтересами корінних народів та інших вразливих груп (п. 1);

б) забезпечувати рівні можливості та ліквідувати дискримінацію за ознакою раси, статі, мови, релігії, соціального походження і т.д. (п. 2);

- в) не використовувати примусову або обов'язкову працю, заборонену міжнародним і національним правом (п. 5);
- г) поважати права дітей на захист від економічної експлуатації (п. 6);
- д) забезпечувати умови праці, що відповідають нормам безпеки та гігієни (п. 7), гарантувати справедливу оплату праці (п. 8) та право на об'єднання працівників і колективні переговори (п. 9);
- е) дотримуватися принципів верховенства права, транспарентності, підзвітності та заборони корупції (п. 10);
- ж) не вдаватися до корупційних дій, не надавати переваг урядовим органам чи посадовим особам і утримуватися від будь-якої діяльності, яка може сприяти порушенню прав людини державою або іншими суб'єктами (п. 11);
- з) поважати економічні, соціальні та культурні права, а також громадянські та політичні права, здійснювати свій внесок у їхню реалізацію, зокрема, прав на розвиток, достатнє харчування та питну воду, найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я, достатнє житло, недоторканність приватного життя, право на освіту, свободу думки, совісті та релігії, переконань та їхнього висловлення, а також утримуватись від дій, які перешкоджають або заважають реалізації зазначених прав (п. 12);
- и) не виробляти, не розповсюджувати, не реалізувати на ринках і не рекламувати серед споживачів шкідливі або потенційно шкідливі товари (п. 13);
- к) проводити періодичні перевірки та контроль з боку ООН та інших міжнародних і національних механізмів..., проводити періодичну оцінку впливу своєї діяльності на здійснення прав людини відповідно до цих Норм (п. 15);
- л) забезпечувати негайне і адекватне відшкодування постраждалим, що зазнали негативного впливу внаслідок недотримання зазначених Норм (п. 18).

Крім того, Норми прямо зобов'язували ТНК втримуватись від участі і отримання вигоди від воєнних злочинів, злочинів проти людяності, геноциду, тортур, насильницьких зникнень, примусової або обов'язкової праці, захоплення заручників, позасудових і довільних страт і страт без належного судового розгляду, інших порушень гуманітарного права та інших міжнародних злочинів, спрямованих проти особистості людини, як це визначено міжнародним правом, зокрема правом прав людини та гуманітарним правом. Це положення набуває особливого значення, зокрема у світлі прецеденту діяльності французької ТНК «Lafarge S.A.» у Сирії, що продемонструвала практичні ризики невиконання міжнародних обов'язків. Детально цю справу ми розглянемо в наступному розділі, присвяченому відповідальності ТНК у міжнародному праві.

Крім Норм щодо обов'язків ТНК та інших підприємств у сфері прав людини 2003 року, важливе значення мають й інші міжнародні акти та ініціативи, які формують обов'язки ТНК у сфері прав людини та корпоративної соціальної відповідальності. До них належать, зокрема, Керівні принципи ООН з питань бізнесу і прав людини 2011 року, які закріплюють тристоронню концепцію «захищати, поважати, відшкодовувати», підкреслюючи відповідальність держав і бізнесу за дотримання прав людини.

Варто зазначити, що здебільшого в акті мова йде про обов'язок держави перед людиною, однак ми вже встановлювали, що ТНК можуть знаходитись в тісному зв'язку з державою, або навіть контролюватись останньою, а отже порушення прав людини з боку бізнесу може мати наслідком порушення власних зобов'язань держави за міжнародним правом [61, ст. 13]. Таким чином, у цьому контексті зобов'язання мають подвійного адресата: державу та ТНК.

Передусім мова йде про обов'язок ТНК поважати, захищати та сприяти реалізації прав людини й фундаментальних свобод; надавати інформацію про те, яким чином вирішуються проблеми їхнього впливу на права людини; забезпечувати повагу до прав людини в зонах бойових конфліктів тощо. З-

поміж іншого, Керівні принципи ООН з питань бізнесу і прав людини 2011 року прямо встановлюють, що відповідальність підприємств щодо дотримання прав людини поширюється на всі підприємства незалежно від їх розміру, сфери діяльності, умов діяльності, форми власності та структури. Це положення частково усуває правову невизначеність у питанні правової природи ТНК.

Керівні принципи ОЕСР для багатонаціональних підприємств щодо відповідальної ділової поведінки 2023 року, у свою чергу, визначають стандарти відповідальної ділової поведінки для багатонаціональних підприємств, включно із запобіганням корупції, охороною працівників та навколишнього середовища.

Також значним є вплив Глобального договору ООН 2000 року, який закликає компанії дотримуватися десяти принципів у сферах прав людини, праці, навколишнього середовища та боротьби з корупцією, а Тристороння декларація принципів МОП 1978 року спрямована на забезпечення соціальної політики та прав працівників у діяльності багатонаціональних корпорацій.

Систематизація наведених міжнародних актів дозволяє виокремити кілька ключових груп обов'язків ТНК, а саме:

1) обов'язки у сфері прав людини. Вони передбачають недопущення використання примусової та дитячої праці, забезпечення рівного ставлення та недискримінаційного доступу до працевлаштування, гарантування безпеки працівників і поваги до їхніх прав на свободу об'єднання.

2) екологічні обов'язки. Йдеться про дотримання принципу «не завдавати шкоди» (*no harm rule*), запровадження політик зі скорочення викидів парникових газів, ощадливе використання природних ресурсів і мінімізацію відходів. Основним орієнтиром у цій сфері виступають документи «м'якого права», зокрема Керівні принципи ОЕСР та Глобальний договір ООН.

3) обов'язки щодо належної обачності (*due diligence*). Це систематичне виявлення, попередження та усунення негативного впливу діяльності на права людини, довкілля й умови праці в межах усього

виробничого ланцюга. Зобов'язання цього типу дедалі частіше набувають імперативного характеру у законодавствах окремих держав та праві ЄС.

4) економічні обов'язки. Передбачають заборону корупції і податкових зловживань, дотримання правил чесної конкуренції та відповідальну фінансову поведінку (прозорість звітності, внутрішній контроль, належна перевірка контрагентів).

Таким чином, навіть попри відсутність універсального міжнародно-правового договору, який би прямо закріплював обов'язки ТНК, міжнародна спільнота поступово формує їхній нормативний контур. Поєднання актів «м'якого права», національних законодавств і корпоративної саморегуляції створює основу для поступової інституціоналізації міжнародно-правових обов'язків ТНК. Це свідчить про тенденцію до трансформації добровільних зобов'язань у юридично обов'язкові норми, що посилює легітимність та відповідальність транснаціонального бізнесу в сучасному глобальному правопорядку.

Висновки до розділу II

У розділі II ми відслідкували еволюцію міжнародно-правового статусу ТНК від ранніх форм транснаціональної діяльності до сучасного багаторівневого правового ландшафту. Історичний огляд демонструє, що ТНК із самого початку виступали не лише економічними, а й політико-адміністративними акторами. Це ставить під сумнів адекватність державоцентричної моделі як єдиного механізму врегулювання їхньої діяльності. Подальші процеси індустріалізації, розвитку міжнародної торгівлі та інвестицій спричинили зростання ролі ТНК і формування правових інструментів, які надавали корпораціям широкі права, але не забезпечували.

Детальний аналіз правового статусу ТНК виявив очевидну асиметрію. На практиці корпорації користуються широким спектром міжнародних гарантій – від положень ГАТТ/COT до двосторонніх та багатосторонніх інвестиційних угод і механізмів *ISDS*, – що суттєво зміцнює їхні майнові інтереси. Водночас система обов'язків для ТНК залишається фрагментарною й переважно рекомендаційною. Акти «м'якого права» (Керівні принципи ООН, Керівні принципи ОЕСР, Норми 2003 р.) впливають на корпоративні практики, проте не створюють універсального імперативного режиму відповідальності. Унаслідок цього формується структурний дисбаланс: ТНК мають значні можливості захисту своїх економічних інтересів, тоді як їхні зобов'язання у сфері прав людини, охорони довкілля та трудових стандартів залишаються невизначеними.

Практичними наслідками такого дисбалансу є ризики «регуляторного охолодження», використання корпоративної структури для уникнення відповідальності, територіальна диференціація правових режимів і обмежений доступ постраждалих до ефективних засобів правового захисту. Водночас сучасні національні ініціативи (законодавство про *due diligence*, Директива ЄС, внутрішньодержавні реформи) демонструють тенденцію до поступової трансформації актів «м'якого права» у імперативні норми. Проте цей процес відбувається уривчасто та без єдиних універсальних стандартів.

У підсумку нами обґрунтовано необхідність прагматичного й поетапного підходу до врегулювання статусу ТНК. Він передбачає поєднання визнання функціональних прав корпорацій у межах чинних міжнародних режимів із поступовим посиленням їхніх обов'язків через імперативні норми та процесуальні гарантії. До пріоритетних напрямів належить уніфікація підходів до корпоративної відповідальності, імплементація стандартів належної обачності у національні правопорядки, створення ефективних механізмів доступу до правосуддя для постраждалих осіб та досягнення балансу між захистом інтересів інвесторів і забезпеченням суспільних благ. Такий комплексний підхід сприятиме зменшенню існуючого дисбалансу та підвищенню легітимності міжнародно-правового регулювання транснаціональної економічної діяльності.

РОЗДІЛ 3. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОРПОРАЦІЙ

3.1. Відповідальність ТНК за порушення прав людини

Проблема відповідальності ТНК за порушення прав людини є фундаментальною правовою дилемою, що демонструє класичну диспропорцію: з одного боку, ТНК здобули значний економіко-політичний вплив, який дозволяє їм впливати на умови життя та права мільйонів людей, а з іншого - в міжнародному праві вони, як правило, не мають прямого статусу суб'єкта, здатного нести відповідальність за такі порушення.

Як зазначає вчений Е. Клепем, сучасний спротив розширенню сфери дії права прав людини на приватних акторів обумовлений двома ключовими чинниками. По-перше, побоюванням, що право прав людини втратить свою специфіку та історичну спадщину, якщо його поширити на дії повстанців, терористів або злочинців; по-друге, занепокоєнням, що правові новації можуть створити нові форми відповідальності ТНК, роблячи їх уразливими до судових позовів поза контролем держав-базування [62, с. 2].

Разом з тим практика свідчить про протилежне: численні випадки грубих порушень прав людини за участю ТНК – від Бхопальської трагедії, діяльності корпорації «Royal Dutch Shell» у Нігерії до скандалу з французькою корпорацією «Lafarge S.A.», яка співпрацювала з представниками терористичної організації ІДІЛ, - демонструють необхідність пошуку ефективних механізмів відповідальності, які виходять далеко за межі національних юрисдикцій. Як наголошував видатний правник та автор Керівних принципів ООН з питань бізнесу і прав людини 2011 року Джон Раггі, корінь проблеми бізнесу та прав людини сьогодні полягає у прогалинах у врядуванні, створених глобалізацією, - між масштабом і впливом економічних сил та акторів і спроможністю суспільств управляти їхніми негативними наслідками [63, ст. 27].

На наше переконання, питання відповідальності ТНК за порушення прав людини слід розглядати насамперед із практичної точки зору. Саме

правозастосовна практика дозволяє оцінити ефективність існуючих механізмів захисту та відновлення порушених прав, а також визначити конкретні обов'язки корпорацій у сфері прав людини.

У цьому контексті особливого значення набувають справи інвестиційного арбітражу, де, попри початкову орієнтацію на захист інтересів інвесторів, поступово почали з'являтися елементи визнання їхніх обов'язків. Показовою є справа *Urbaser S.A. and Consorcio de Aguas Bilbao Bizkaia v. The Argentine Republic* 2010 року, в якій Аргентина у відповідь на позов інвестора заявила про порушення прав людини, зокрема права на доступ до води, з боку корпорації. Трибунал визнав юрисдикцію для розгляду такого зустрічного позову та одночасно з цим, зазначив, що «держава мала продовжувати гарантувати одне з найбойовіших прав людини - право на воду, а також право на доступ до санітарних послуг» [64, с. 171].

Водночас трибунал підкреслив, що основним адресатом зобов'язань щодо прав людини залишаються держави, і лише за бажання держави в інвестиційних угодах ці обов'язки можуть бути перенесені на корпорації. Крім того, трибунал прямо зазначив, що «зобов'язання інвестора гарантувати доступ населення до води не ґрунтується на міжнародному праві. Воно визначається правовим та регуляторним середовищем, у межах якого інвестор отримує дозвіл на діяльність на основі інвестиційної угоди та законодавства приймаючої держави» [64, с. 321]. Цей кейс став прецедентом, який продемонстрував потенційну можливість залучення ТНК до відповідальності за права людини в рамках інвестиційної діяльності.

Певною мірою вищезазначений підхід знаходить подальший розвиток в інвестиційній угоді між Нігерією та Марокко 2016 року. Вона є унікальною тим, що прямо покладає на інвестора обов'язок дотримуватись прав людини. Це практично єдиний відомий на сьогодні випадок, коли інвестиційна угода встановлює зобов'язання не лише між державами та інвесторами, а й перед людиною. Важливо, що в Угоді слово «людина» у контексті прав людини згадується сім разів, а преамбула закріплює бачення інвестицій як чинника

сталого розвитку, включно зі скороченням бідності, передачею технологій, зростанням виробничого потенціалу та сприянням реалізації прав людини [65].

Одним із перших й найвідоміших інструментів, які дозволяли потерпілим від діяльності ТНК звертатися до правосуддя поза межами держави свого походження, став Закон про правопорушення щодо іноземців (*Alien Tort Claims Act*, далі - *ATCA*) у США. Важливим етапом у застосуванні цього механізму до діяльності ТНК стала справа *Doe v. Unocal, Union Oil Company of California* 2002 року. З матеріалів справи випливало, що «Unocal» уклала домовленість із військовими про охорону будівництва та принаймні знала про їхні дії - використання примусової праці мешканців прилеглих сіл, насильницьке переселення, застосування тортур і вбивства. Суд постановив, що позивачі мають довести безпосереднє керівництво «Unocal» діями військових. Водночас апеляційний суд визнав достатнім підтвердження того, що компанія усвідомлювала ситуацію та свідомо сприяла військовим у вчиненні зловживань [66]. Хоча справа завершилася мировою угодою, вона мала неабияке значення, оскільки вперше було чітко продемонстровано можливість притягнення ТНК до відповідальності за грубі порушення міжнародного права.

Надалі аналогічні позови подавалися проти таких ТНК, як «Royal Dutch Shell», «ExxonMobil», «Chevron» та інших, що свідчить про зростаюче значення цього механізму як засобу відновлення справедливості у випадках, коли національні правові системи держав, де відбуваються порушення, виявляються неефективними чи залежними від політичного впливу.

Разом з тим практика Верховного суду США у справах *Kiobel v. Royal Dutch Petroleum* 2013 року та *Jesner v. Arab Bank* 2018 року істотно обмежила можливість використання АТСА проти ТНК, звуживши його сферу дії переважно до випадків, що мають «достатній зв'язок» із територією США. Зокрема, у справі *Jesner v. Arab Bank* 2018 року суд наголосив, що корпорації

часто присутні в багатьох країнах, і було б перебільшенням стверджувати, що сама лише їх присутність є достатньою [67].

Водночас очевидним є те, що лівова частка ТНК створюються та функціонують у країнах, що виступають експортерами капіталу, де існують чітко визначені правові режими та регулятивні акти, обов'язкові для дотримання. На офіційному рівні такі держави зазвичай підкреслюють прихильність своїх економік і корпоративних структур принципам соціальної відповідальності, заявляючи про відсутність негативного впливу їхньої діяльності на людину та природу. Однак реальний стан речей свідчить про протилежне. Задля уникнення дотримання жорстких стандартів охорони здоров'я, екологічних норм та вимог у сфері трудових відносин, що характерні для розвинених країн, значна кількість ТНК схильна розміщувати свої дочірні компанії у державах із нижчим рівнем правового регулювання. У таких юрисдикціях система гарантій захисту прав людини та довкілля або істотно послаблена, або фактично відсутня, що створює передумови для виникнення ситуацій, коли економічна вигода ставиться вище базових принципів справедливості та рівності. Ілюстративним прикладом цього є одна з наймасштабніших промислових катастроф останніх десятиліть - катастрофа у комплексі Rana Plaza в Бангладеш, коли порушення елементарних норм безпеки та нехтування соціальною відповідальністю призвели до загибелі тисяч працівників.

Так, у квітні 2013 року світ сколихнула новина про обвал восьмиповерхової будівлі Rana Plaza в Бангладеш, що призвела до смерті щонайменше 1 080 робітників і спричинила тяжкі травми приблизно 2 500 особам. Як виявилось, напередодні обвалу місцевий телевізійний канал зафіксував тріщини у будівлі, через що низка магазинів та банк на нижніх поверхах були одразу закриті. Однак незважаючи на це, працівників швейних фабрик, серед яких фабрики «Zara», «Mango», «Benetton» та «Walmart», змусили вийти на роботу. Розслідування показало, що такі дії були спричинені прагненням виконати строки, встановлені замовниками [68, с. 682].

Ця трагедія в доктрині міжнародного права справедливо розглядається як один із каталізаторів значних змін у глобальній дискусії про корпоративну відповідальність. Зокрема, трагедія, з-поміж іншого, сприяла активізації міжнародних організацій, таких як МОП та ОЕСР, у питаннях стандартизації вимог до безпечних умов праці та посилення відповідальності материнських компаній за дії своїх дочірніх підприємств. Разом із тим ключовий фокус уваги зосереджувався на реакції уряду Бангладеш, а точніше – на її відсутності. Хоча Бангладеш підтримав Керівні принципи ООН щодо бізнесу та прав людини 2011 року, виконання цих зобов'язань на практиці залишалося обмеженим через слабку систему управління, низький рівень підзвітності державних органів та політичні конфлікти, що призводили до недостатнього захисту прав працівників у сфері виробництва одягу. [68, с. 2].

Разом з тим в інших юрисдикціях, зокрема в ЄС, спостерігається протилежний підхід, орієнтований на посилення обов'язків корпорацій у сфері дотримання прав людини. Показовим прикладом є ініціатива ЄС 2024 року щодо ухвалення Директиви щодо належної обачності у сфері сталого розвитку, яка прямо встановлює у п. 7, що «усі бізнеси мають обов'язок поважати права людини, які є універсальними, невід'ємними, взаємозалежними та взаємопов'язаними».

Приписом п. 16 Директиви передбачено, що «Директива має на меті забезпечити, щоб компанії, що здійснюють діяльність на внутрішньому ринку, сприяли сталому розвитку та переходу економік і суспільств до сталості шляхом ідентифікації, а за потреби - пріоритизації, запобігання та пом'якшення, припинення, мінімізації та відшкодування фактичних або потенційних негативних наслідків для прав людини та навколишнього середовища, пов'язаних із власною діяльністю компаній, діяльністю їхніх дочірніх підприємств та ділових партнерів у ланцюгах діяльності компаній, а також забезпечення доступу постраждалих від недотримання цього обов'язку до правосуддя та юридичних засобів захисту. Ця Директива не впливає на

відповідальність Держав-членів за дотримання та захист прав людини та навколишнього середовища відповідно до міжнародного права [69].

Важливо зазначити, що ЄС дотримується принципу превентивної відповідальності, який передбачає мінімізацію не лише вже завданих фактичних негативних наслідків, а й потенційних ризиків для прав людини та навколишнього середовища. Такий підхід накладає на ТНК додаткові обов'язки щодо *due diligence*.

Так, Керівні принципи ООН з бізнесу та прав людини 2011 року прямо визначають, що «на бізнес покладається обов'язок поважати права людини, що означає діяти з належною обачністю, щоб уникнути порушень прав людини та вжити заходи для запобігання та подолання негативних впливів на права людини, які зумовлені його діяльністю». Пункт 17 Керівних принципів ООН з бізнесу та прав людини 2011 року, деталізуючи загальне положення про належну обачність, виокремлює її загальні складові, серед яких: оцінка фактичних і потенційних впливів на права людини, інтеграція та реалізацію відповідних заходів, відстеження реакцій та інформування про те, яким чином такі впливи усуваються. Таким чином, належна обачність у сфері прав людини:

а) повинна охоплювати негативні наслідки на права людини, які підприємство може спричинити чи до яких може долучитися через власну діяльність, або які можуть бути безпосередньо пов'язані з його операціями, товарами чи послугами через ділові відносини;

б) відрізнятиметься за рівнем складності залежно від розміру підприємства, ризику серйозних негативних впливів на права людини, а також характеру та контексту його діяльності;

в) здійснюється на постійній основі, визнаючи, що ризики у сфері прав людини можуть змінюватися з часом у міру розвитку операцій підприємства та його операційного контексту [31].

Слід визнати, що із вищезгаданих практичних кейсів жодну ТНК не було притягнуто до міжнародної відповідальності з різних причин: не було

доведено їхньої вини, відсутні конкретні міжнародно-правові норми, які б встановлювали обов'язок та відповідальність ТНК за порушення прав людини, або обмежена юрисдикція міжнародних органів. Дійсно, збереження корпоративної анонімності та складна структура ТНК нерідко дозволяє їм уникати прямої юридичної відповідальності навіть у випадках грубих порушень прав людини.

Ще у XVIII столітті британський юрист Едвард Терлоу іронічно зауважив: «Корпорації не мають ані тіла, щоб бути покараними, ані душі, щоб бути засудженими, тому вони роблять те, що їм заманеться» [70, с. 268]. Цей афоризм не втратив своєї актуальності й сьогодні, коли ТНК, володіючи колосальними ресурсами та глобальними ланцюгами постачання, залишаються практично невразливими для класичних механізмів відповідальності.

Така «безтілесність» і «бездуховність» ТНК у юридичному вимірі проявляється насамперед у складності притягнення їх до відповідальності за грубі порушення прав людини. ТНК можуть змінювати юрисдикції, розпорошувати відповідальність між дочірніми компаніями, посилаючись на обмеженість власних зобов'язань і тим самим уникати покарання навіть у випадках грубих порушень.

Проте останні роки демонструють тенденцію до зміни підходів, і яскравим прикладом цього стала справа ТНК «Lafarge S.A.» - нині частина швейцарської ТНК «Holcim» [71].

«Lafarge S.A.» - колишній світовий лідер у виробництві будівельних матеріалів та один із ключових учасників глобального ринку цементу, заповнювачів і бетону, який мав дочірні підприємства у 61 країні світу, нині опинився в центрі міжнародного скандалу через свою діяльність у Сирії під час громадянської війни.

У 2012-2014 роках сирійська дочірня компанія «Lafarge S.A.» - «Lafarge Cement Syria» (далі – «LCS»), уклала угоду з терористичними організаціями, зокрема з ІДІЛ та Фронтом аль-Нусра, для забезпечення безпеки свого

цементного заводу в Джалабії. Угода включала регулярні платежі, що, за оцінками слідства, сягали до 13 мільйонів євро. Завдяки цим платежам компанія забезпечувала безпечний проїзд своїх вантажівок через території, контрольовані терористами, а також отримувала доступ до необхідних сировинних матеріалів.

У 2017 році у Франції було відкрито кримінальне розслідування щодо ТНК «Lafarge S.A.» за підозрою у фінансуванні терористичної діяльності та співучасті у злочинах проти людяності. Слід зазначити, що справа проти ТНК фактично розпочалась паралельно з кримінальним розслідуванням щодо восьми колишніх керівників корпорації. У 2019 році Апеляційний суд Парижа скасував обвинувачення у співучасті у злочинах проти людяності, залишивши у силі лише обвинувачення у фінансуванні тероризму [72].

Попри заперечення «Lafarge S.A.» про те, що материнська компанія і її керівництво не можуть бути притягнуті до відповідальності за дії своєї дочірньої компанії, у вересні 2021 року Касаційний суд Франції у п. 67 Рішення прямо постановив, що «компанія може бути притягнута до відповідальності за співучасть у злочинах проти людяності, навіть якщо вона не брала участі у їх безпосередньому вчиненні, але мала знати про їх скоєння та надавала допомогу, сплачуючи кошти терористичним організаціям» [73].

Водночас у жовтні 2022 року, Міністерство юстиції США висунуло обвинувачення проти «Lafarge S.A.» та «LCS» у змові щодо надання матеріальної підтримки закордонним терористичним організаціям у зв'язку з діяльністю компанії в Сирії. «Lafarge S.A.» та «LCS» визнали провину та, згідно з умовами угоди про визнання вини, підтвердили, що фактичні обставини, викладені в обвинуваченні, є правдивими та відображають їхню кримінальну поведінку, зобов'язались виконувати умови контролю, звітності та співпраці, а також виплатити штраф та конфіскацію майна на загальну суму у розмірі 777,78 мільйонів доларів США [74].

Після цього низка позивачів, включно з американськими військовими, журналістами та представниками єзидської спільноти (етнорелігійна

спільнота, геноцид щодо якої було визнано Незалежною Комісією ООН з розслідування подій у Сирії ще у 2016 році [75]), подали цивільні позови [76] проти «Lafarge S.A.» та «LCS» у Східному окрузі Нью-Йорка, стверджуючи, що компанія порушила Американський закон проти тероризму.

Станом на момент написання даної роботи судові процеси щодо «Lafarge S.A.» тривають як у Франції, так і у США. Зокрема, у січні 2025 року компанія «Lafarge S.A.» разом зі своєю швейцарською материнською компанією «Holcim» подали позов проти колишнього генерального директора Бруно Лафонта та інших колишніх керівників, вимагаючи відшкодувати 200 мільйонів євро збитків, завданих унаслідок виплат джихадистським угрупованням у Сирії [77]. Ми вже згадували, що сама корпорація «Lafarge S.A.» ще у 2022 році визнала себе винною у США за звинуваченнями у фінансуванні тероризму, однак колишній генеральний директор Бруно Лафонт продовжує заперечувати свою особисту причетність.

Водночас уряд Франції та її спецслужби зазнали серйозної критики за тривале замовчування дій французької ТНК. У новому дослідженні, присвяченому політичним стратегіям ТНК у зонах конфліктів, стверджується, що французький уряд був поінформований про продовження діяльності «Lafarge S.A.» у Сирії попри громадянську війну і фактично санкціонував таку практику. Це пояснювалося тим, що керівництво «Lafarge Cement Syria» розглядалося як важливе джерело безпосередніх відомостей про перебіг збройного конфлікту. Крім того, встановлено, що у 2011–2014 роках керівники компанії регулярно контактували з представниками французьких спецслужб [78, с. 14-15].

З огляду на вищевикладене, справа «Lafarge S.A.» є важливим прецедентом у контексті відповідальності ТНК за порушення прав людини та є ключовою у формуванні новітніх механізмів притягнення ТНК до відповідальності. Вона підтвердила, що, по-перше, ТНК можуть нести відповідальність навіть за дії своїх дочірніх структур; по-друге, ефективність захисту прав людини значною мірою залежить від узгодженості національних

та міжнародних механізмів правосуддя; по-третє, екстериторіальна діяльність ТНК здатна породжувати юридичні наслідки в різних правових системах, що підкреслює необхідність приведення корпоративної практики у відповідність до міжнародних стандартів у сфері прав людини та активної ролі національних судів у їх застосуванні; по-четверте, господарська діяльність у зонах збройних конфліктів вимагає спеціальних інструментів правового контролю, адже економічна співпраця з незаконними збройними формуваннями може бути кваліфікована як співучасть у міжнародних злочинах. Питання економічних правопорушень ТНК буде нами докладно розглянуто в наступному підрозділі.

Таким чином, аналіз практичних кейсів та прецедентів демонструє, що відповідальність ТНК за порушення прав людини має багатовимірний характер. Незважаючи на правові прогалини та складність притягнення ТНК до відповідальності, існують механізми, що дозволяють обмежити амбівалентність їхньої поведінки та підвищити захист прав людини. Визнання обов'язків ТНК у національних та міжнародних юрисдикціях, а також запровадження норм належної обачності, спрямованих на превентивний захист прав людини, демонструють поступове формування новітніх інструментів корпоративної відповідальності. Водночас, ефективність цих механізмів залежить від координації національних та міжнародних правових систем, прозорості діяльності ТНК і дотримання ними універсальних стандартів прав людини.

3.2. Відповідальність ТНК за економічні правопорушення

Економічна діяльність ТНК має амбівалентний характер: з одного боку, їх інвестиції сприяють економічному зростанню, створенню нових робочих місць, розвитку інфраструктури та поширенню технологій. З іншого боку, вони нерідко зумовлюють формування структурної залежності від зовнішнього капіталу, виведення прибутків за межі національної юрисдикції, обмеження економічного суверенітету держав і зростання соціальної нерівності.

Згідно з доповіддю ЮНКТАД 1999 року, інвестиції ТНК можуть підвищувати експортний потенціал та конкурентоспроможність приймаючих країн, проте ефективність цих переваг прямо залежить від державної політики та стратегій самих корпорацій. Крім того, підкреслюється, що ТНК здатні робити внесок у розвиток охорони здоров'я, освіти та інфраструктури, водночас впливаючи на стандарти праці [79]. У більш сучасних дослідженнях звертається увага на необхідність забезпечення прозорості та дотримання принципів належної обачності, адже саме вони визначають, чи матиме присутність ТНК у країні стабілізуючий чи деструктивний ефект.

Водночас численні дослідження підтверджують, що надмірна залежність від ТНК може створювати економічну вразливість. Наприклад, економіст Д. Стігліц відмічав, що домінування ТНК уразливих економік часто призводить до послаблення економічного суверенітету та відтоку капіталу праці [80, с. 9].

Таким чином, відповідальність ТНК за економічні правопорушення повинна оцінюватися не лише з точки зору прямої шкоди від неправомірних дій, а й у контексті системних наслідків їхньої діяльності для економік держав.

Для цілей цього підpunkту передусім визначимо, що під економічними правопорушеннями розуміються, зокрема, корупційні діяння, відмивання грошей, ухилення від сплати податків у великих обсягах, фінансові зловживання, порушення антимонопольного законодавства та інші економічні правопорушення, що завдають істотної шкоди економіці приймаючих держав або порушують їх економічну безпеку.

Принагідно, що попри відсутність прямо передбаченої міжнародно-правової відповідальності ТНК, існує низка міжнародних актів, які спонукають держави встановлювати їх відповідальність за економічні правопорушення.

Так, Конвенція ОЕСР з боротьби з підкупом посадових осіб іноземних держав під час здійснення міжнародних ділових операцій 1997 року у ст. 2 містить припис, відповідно до якого «Кожна зі Сторін повинна вжити необхідних заходів у відповідності із своїми правовими принципами для того, щоб встановити відповідальність юридичних осіб за підкуп посадової особи іноземної держави [81].

Подібну, але більш детальну регламентацію містить Конвенція ООН проти корупції 2003 року, яка передбачає криміналізацію широкого спектру економічних злочинів, встановлюючи у ст. 26 що «Кожна Держава-учасниця вживає таких заходів, які, з урахуванням її принципів права, можуть бути необхідними для встановлення відповідальності юридичних осіб за участь у злочинах, що визначені цією Конвенцією. За умови дотримання принципів права Держави-учасниці відповідальність юридичних осіб може бути кримінальною, цивільно-правовою або адміністративною. Притягнення до такої відповідальності не заперечує кримінальної відповідальності фізичних осіб, які вчинили злочини. Кожна Держава-учасниця, зокрема, забезпечує застосування щодо юридичних осіб, які притягуються до відповідальності відповідно до цієї статті, ефективних, домірних і таких, що здійснюють стримувальний вплив, кримінальних або некримінальних санкцій, у тому числі грошових» [82].

Крім того, Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року також передбачає аналогічні зобов'язання держав-учасниць щодо встановлення відповідальності юридичних осіб за причетність до організованої злочинності і пов'язаної з нею діяльності, зокрема, корупції, участі в організованій злочинній групі, відмивання коштів.

Однак, слід визнати, що у сукупності ці міжнародні акти не запроваджують пряму відповідальність ТНК за вищезазначені злочини, а радше створюють зобов'язання держав-учасниць впроваджувати відповідні санкції щодо них у своїх національних системах.

У контексті відповідальності ТНК за економічні правопорушення центральне значення набуває поняття *due diligence* - комплексного, ризик-орієнтованого процесу і стандарту поведінки, що покладає на ТНК обов'язок виявляти, оцінювати, запобігати, пом'якшувати та звітувати про негативні економічні, соціальні та екологічні наслідки їхньої діяльності і ланцюгів постачання [83, ст. 23-25].

Стандарт *due diligence* проявляється як у «м'якому праві», так і набирає конкретного втілення у національному законодавстві (обов'язкові вимоги до належної обачності вже встановлені в ЄС та низці країн).

На підставі системного аналізу Керівних принципів з належної обачності, зокрема Керівних принципів ООН з питань бізнесу та прав людини 2011 року, Керівних принципів ОЕСР з належної перевірки відповідальної ділової поведінки 2018 року, Керівних принципів ОЕСР для багатонаціональних підприємств щодо відповідальної ділової поведінки 2023 року, можна визначити, що для цілей протидії економічним правопорушенням ключовими елементами належної обачності є:

- а) системний аналіз ризиків корупції, ухилення від сплати податків, відмивання коштів та інших економічних злочинів у всіх ланках діяльності;
- б) впровадження внутрішніх процедур запобігання (контроль, навчання, перевірка контрагентів);
- в) механізми виявлення і реагування на випадки порушень;
- г) прозора звітність і можливість доступу постраждалих до засобів відшкодування.

Виконання цих вимог зменшує ризик притягнення ТНК до відповідальності і водночас підвищує шанси на корпоративну реституцію в разі завдання шкоди.

Крім того, Керівні принципи ОЕСР для багатонаціональних підприємств щодо відповідальної ділової поведінки 2023 року містять рекомендації щодо відповідальної поведінки ТНК і передбачають унікальний механізм імплементації - Національні контактні пункти (далі - НКП) як позасудові механізми розгляду скарг щодо ймовірних порушень ТНК від громадськості і зацікавлених сторін.

Як визначено в акті, на НКП покладається обов'язок, по-перше, поширювати обізнаність про Керівні принципи та стимулювати їхнє застосування, у тому числі шляхом реагування на запити; по-друге, сприяти вирішенню проблем, що виникають у зв'язку з імплементацією Керівних принципів у конкретних випадках. Крім того, за необхідності та у координації з відповідними урядовими органами, НКП можуть також підтримувати зусилля свого уряду щодо розробки, впровадження та забезпечення узгодженості політик, спрямованих на підтримку відповідальної ділової практики [30, с. 58].

НКП дають можливість ініціювати розслідування, медіацію та публічні рекомендації, що, хоча й не мають прямої санкційної сили, однак створюють репутаційний і практичний тиск на ТНК.

Відповідно до звіту ОЕСР щодо річної діяльності НКП, у 2024 році 21 НКП закрили 52 справи про ймовірні порушення ТНК, що свідчить про доволі активну роль НКП у вирішенні спорів щодо відповідальної ділової поведінки. Цікаво, що розгляд цих справ є настільки довготривалим (в середньому – 2 роки), що нерідко відбувається практично паралельно із національними правовими процедурами: у 52% випадків закритих справ у 2024 році зазначалося одночасне ведення паралельних проваджень у національних юрисдикціях [84, с. 11]. Така практика підкреслює складність та багатовимірність процедур НКП, а також потребу у координації між різними механізмами розгляду скарг.

Як бачимо, наразі механізми притягнення ТНК до відповідальності носять здебільшого опосередкований і прикладний характер. В цьому

контексті важливу роль відіграє практика міжнародних арбітражів, зокрема справа *BSG Resources v. Guinea*, розгляд якої тривав вісім років.

Так, у ході розгляду справи арбітражний трибунал встановив, що у 2011 році з метою боротьби з корупцією Гвінея прийняла новий гірничий кодекс та розпочала процес перегляду вже діючих проектів щодо видобутку корисних копалин. Процес перевірки викрив причетність «BSG» до корупційної діяльності, що призвело до припинення та анулювання її гірничодобувних концесійних договорів. У результаті розгляду справи арбітри, спираючись на міжнародну публічну політику, підтвердили, що корупція та торгівля впливом є несумісними з міжнародним правом. Серед ключових факторів було встановлено, що «BSG» здійснила платежі посереднику, пов'язаному з урядовцями, без фактичних послуг; намагалася знищити та підробити докази; а також не забезпечила належної перевірки своїх партнерів. Це дозволило трибуналу дійти висновку, що права на видобуток були здобуті шляхом корупції. Відтак, позови «BSG» були визнані неприйнятними як такі, що суперечать гвінейському законодавству та міжнародному публічному порядку [85]. Разом з тим справа «BSG» закріпила практику, за якою інвестиції, пов'язані з корупцією, позбавляються правового захисту у міжнародному арбітражі, а інвестор - права на міжнародний правовий захист.

Таким чином, відповідальність ТНК за економічні правопорушення формується як система зі взаємопідсилювальних ланок: міжнародні зобов'язання держав, національне правозастосування щодо юридичних осіб, принципи *due diligence*, позасудові механізми та арбітражна практика. Ця конфігурація не лише дозволяє притягнути ТНК до відповідальності, а й зсуває фокус на превенцію, роблячи *due diligence* фактичним критерієм добросовісності ТНК та умовою їхнього права на міжнародний правовий захист. Водночас фрагментарність, різноманітність юрисдикцій та процедурні бар'єри підкреслюють потребу у посиленні координації, уніфікації мінімальних стандартів та вдосконаленні механізмів доступу до відшкодування для постраждалих осіб.

3.3. Відповідальність ТНК за екологічні правопорушення

У лютому 2025 року міжнародне наукове співтовариство сколихнуло результати масштабного біомедичного дослідження, яке підтвердило факт зростання глобальної концентрації мікро- та нанопластику у навколишньому середовищі та виявило їхній прямий зв'язок із негативними наслідками для здоров'я людини. Особливе занепокоєння викликали нові дані про біоаккумуляцію мікропластику в мозкових тканинах померлих осіб, що свідчить про здатність цих частинок проникати крізь гематоенцефалічний бар'єр і накопичуватися у нервовій системі [86]. У правовому дискурсі це актуалізувало дещо інший аспект проблеми - питання відповідальності ТНК за екологічні правопорушення.

По-перше, необхідно зазначити, що ТНК виступають одними з найбільших забруднювачів навколишнього середовища у світовому масштабі. Згідно з дослідженнями *Climate Accountability Institute*, 20 найбільших нафтових, газових і вугільних компаній світу в період з 1965 по 2017 рік забезпечили близько 35% усіх глобальних промислових викидів еквіваленту CO₂, причому близько 90% цих викидів зумовлені саме використанням продукції їх виробництва [87]. Подібні дані лише вкотре засвідчують, що економічна діяльність ТНК має безпосередній вплив не лише на стан навколишнього середовища, але й на реалізацію фундаментальних прав людини, зокрема права на безпечне довкілля та здоров'я.

По-друге, проблема відповідальності ТНК за екологічні правопорушення виходить далеко за межі внутрішньонаціонального права держав-базування та приймаючих країн, навіть за умови укладення двосторонніх угод між ними, адже часто передбачити наслідки та обмежити їх вплив виключно на сторони угоди неможливо. В рамках нашого дослідження щодо міжнародно-правових аспектів регулювання впливу діяльності ТНК у пластмасовій промисловості на здоров'я людини висновувалось що «екологія як така не може обмежуватись виключно територіальними межами та юрисдикцією певної країни, позаяк негативний вплив на екологію, як правило,

має транскордонний характер, а отже і норми повинні застосовуватися на міжнародному рівні» [88, с. 4].

Зазначимо, що на міжнародному рівні дійсно є акти «м'якого права», які намагаються окреслити рамки належної поведінки ТНК. Так, Керівні принципи ООН з бізнесу та прав людини 2011 року та Керівні принципи ОЕСР для багатонаціональних підприємств 2023 року закріплюють необхідність дотримання принципів *due diligence* у сфері екології, вимагаючи від ТНК оцінювати ризики, пов'язані з їх діяльністю, та вживати заходів для запобігання шкоді довкіллю.

По-третє, низка судових справ свідчить про намагання національних судових систем поширити юрисдикцію на діяльність ТНК у сфері захисту довкілля. Зокрема, у 2021 році Округний суд Гааги ухвалив безпрецедентне рішення у справі *Milieudefensie v. Royal Dutch Shell*, зобов'язавши ТНК скоротити викиди CO₂ на 45 % до 2030 року порівняно з рівнем 2019 року [89]. Це стало одним із перших рішень, яке прямо покладає на ТНК конкретне зобов'язання у сфері кліматичної політики.

Однак вже у 2024 році Апеляційний суд Гааги скасував це рішення, встановивши, що ТНК дійсно мають загальний обов'язок належної обачності щодо обмеження викидів, однак суди не можуть нав'язувати приватній компанії конкретний відсотковий «пори́г» скорочення викидів, оскільки визначення таких кількісних цілей вимагає політичних рішень і узгоджених рамок, належних для цілих секторів та держав. Суд визнав, що «Royal Dutch Shell» зобов'язана вживати заходів для обмеження свого внеску в небезпечні зміни клімату, але має «гнучкість» у виборі конкретних стратегій і заходів за умови, що вони сумісні з кліматичними цілями, викладеними в Паризькій угоді [90].

Таким чином, справа створює важливий юридичний прецедент у двох вимірах: по-перше, підтверджує обов'язок ТНК дотримуватися корпоративної належної обачності щодо кліматичних ризиків; по-друге, обмежує можливість судів встановлювати конкретні кількісні цілі скорочення викидів для окремих

компаній за відсутності відповідної нормативно бази. У лютому 2025 року представники «Milieudefensie» підтвердили, що вони оскаржують рішення у Верховному Суді [91], тож у цій справі може бути ще не один прецедент.

У світлі вищевикладеного стає очевидним, що ефективна відповідальність ТНК за екологічні правопорушення потребує поєднання кількох право-інституційних механізмів. Передусім, необхідне підсилення міжнародно-правових інструментів, які дозволяють б постраждалим сторонам отримувати відшкодування в юрисдикціях, де діють материнські компанії, їх дочки та філії. Практична можливість притягнення до відповідальності материнських компаній через принцип розкриття корпоративних ланцюгів і доведення наявності належної обачності в управлінні ризиками стає ключовою умовою доступу до судового захисту.

Все ж слід визнати, що поточна реакція суспільства на екологічні ризики, створювані ТНК, формується під впливом не тільки емпіричних даних, а й шляхом посилення міжнародних стандартів корпоративної відповідальності. Передусім мова йде про оновлені Керівні принципи ОЕСР для багатонаціональних підприємств від 2023 року, в яких вперше було виділено окремий розділ про навколишнє середовище. Зокрема, п. 68 розділу VI визначає, що несприятливі екологічні наслідки - це суттєві зміни в навколишньому середовищі або біоті, які мають шкідливий вплив на склад, стійкість, продуктивність чи здатність природних і керованих екосистем підтримувати свою життєздатність, а також на функціонування соціально-економічних систем чи на людей [30].

Крім того, актом прямо визначено, що підприємства можуть бути причетними до широкого спектра негативних впливів на довкілля, серед яких:

- а) кліматичні зміни;
- б) втрата біорізноманіття;
- в) деградація земельних, морських та прісноводних екосистем;
- г) вирубка лісів;
- д) забруднення повітря, води та ґрунту;

е) неналежне поводження з відходами, включно з небезпечними речовинами [30].

Водночас, крім закріплення переліку негативних екологічних наслідків, Керівні принципи ОЕСР для багатонаціональних підприємств від 2023 року встановлюють, що підприємства, зокрема, ТНК, зобов'язані впроваджувати і підтримувати систему екологічного менеджменту, відповідну їхнім операціям та життєвому циклу продукції, що базується на ризик-орієнтованій належній обачності. Така система має включати ідентифікацію й оцінку екологічних ризиків (за потреби - оцінку впливу на довкілля), встановлення науково обґрунтованих, вимірюваних цілей і стратегій, регулярний моніторинг та перегляд заходів, а також прозору публічну звітність про впливи й прогрес у досягненні цілей.

Однак, попри закріплення обов'язку ТНК щодо виявлення та надання оцінки несприятливому впливу їх діяльності на навколишнє середовище, жодних санкційних приписів акт не містить, що не дозволяє розглядати Керівні принципи ОЕСР для багатонаціональних підприємств від 2023 року як документ, який у повній мірі забезпечує ефективний механізм екологічної відповідальності. З огляду на їх рекомендаційний характер, реальне застосування принципів залежить від доброї волі самих корпорацій, а також від ініціативи держав щодо імплементації положень у національні правопорядки. Таким чином, вони радше формують стандарт належної поведінки для бізнесу, ніж створюють юридично обов'язкову систему санкцій, що знову актуалізує проблему прогалини у сфері міжнародно-правової відповідальності ТНК за екологічні правопорушення.

Як ми вже зазначали в підрозділі 3.1., переважна більшість ТНК віддають перевагу розміщенню своїх дочірніх компаній у країнах із мінімальним рівнем правового регулювання, і в аспекті екологічних правопорушень зазначене набуває ще більшої актуальності. Так, на практиці непоодинокі випадки, коли екологічні стандарти та вимоги щодо охорони навколишнього середовища у країнах базування ТНК істотно відрізняються

від аналогічних норм у приймаючих державах. Внаслідок цього утворюється асиметрія, за якої ТНК демонструють дотримання високих стандартів у власних юрисдикціях, водночас систематично уникаючи їх виконання в країнах із більш м'якими вимогами. Такий підхід фактично легалізує «подвійні стандарти» корпоративної поведінки й призводить до експлуатації слабких інституційних систем приймаючих держав, що у підсумку загрожує сталому розвитку та безпеці навколишнього середовища.

На підтвердження вищезазначеного МОП ще у 1983 році відзвітувала про певне занепокоєння, зазначивши, що «порівнюючи показники охорони праці та безпеки в ТНК у країні базування з показниками їх дочірніх компаній, можна загалом сказати, що діяльність у країні базування була кращою, ніж діяльність дочірніх компаній у країнах, що розвиваються. Що стосується дочірніх компаній в індустріально розвинених країнах, то в деяких випадках їхні показники безпеки перевищували показники діяльності в країні базування. Це можна пояснити різними факторами, такими як відмінності в законодавчій базі, різноманітність продукції, тип заводу та ставлення до працівників тощо» [92].

Яскравим прикладом вищезазначеного є політика німецької ТНК «Bayer» безпосередньо у ФРН та в країнах розміщення дочірніх компаній, зокрема в Південно-Африканській Республіці (далі – ПАР).

Так, дочірня компанія «Bayer» в ПАР – «Chrome Chemicals» спеціалізувалась на виробництві хроматів - речовин, що мають доведений канцерогенний ефект і становлять серйозну небезпеку для здоров'я. У 1976 році уряд ПАР оприлюднив звіт, у якому повідомлялося про проблеми зі здоров'ям майже половини працівників «Chrome Chemicals», пов'язуючи це з умовами праці. Зазначалося, що ці дані «є надзвичайно тривожними та, очевидно, свідчать про відсутність належної уваги до фізичного добробуту робітників». Вже у 1990 році виявилось, що кілька працівників захворіли на рак легенів, але жодному з них лікар дочірньої компанії не повідомив, що причиною може бути їхня професійна діяльність. У 1991 році, на тлі зростання

розголосу, «Chrome Chemicals» закрила більшість своїх виробничих потужностей і звільнила 216 робітників. Як пізніше виявилось, рак легенів лише у 1994 році був внесений до списку професійних хвороб, що підлягають компенсації в ПАР, а отже, працівники «Chrome Chemicals» не мали права на відшкодування. Довготривала відсутність юридичної відповідальності «Bayer» перед робітниками їхньої дочірньої компанії у ПАР викликала значний юридичний дискус, позаяк, як виявилось, практично ідентична ситуація склалась і в дочірній компанії «Bayer» в Мексиці [93, с. 90].

Разом з тим в самій ФРН на той час діяли норми, відповідно до яких всі працівники, які не менше трьох місяців пропрацювали на підприємствах з хроматної промисловості, мали право на компенсацію, якщо згодом у них розвинувся рак легенів [94, с. 77].

На нашу думку, дії «Bayer» слід розглядати як приклад умисного ухилення від дотримання фундаментальних прав людини, проявленого через ненадання працівникам інформації про потенційні ризики, шкоду їхньому здоров'ю та відмову у виплаті відповідних компенсацій. Цей випадок демонструє, що розгляд правосуб'єктності кожної дочірньої компанії ТНК окремо призводить до регресії у забезпеченні мінімальних стандартів прав людини. Якщо компанія виходить на ринок іншої країни, вона повинна дотримуватися не лише національного законодавства приймаючої держави, а й враховувати мінімальні стандарти прав людини, передбачені законодавством країни її базування та міжнародним правом.

Таким чином, сучасна система регулювання відповідальності ТНК за екологічні правопорушення має суттєву нормативно-інституційну прогалину: наявні міжнародні стандарти формують орієнтири, однак самі по собі не забезпечують механізмів відшкодування або притягнення до відповідальності. У свою чергу, проаналізовані емпіричні дані та практичні кейси вкотре підтверджують, що шкода має транснаціональний і кумулятивний характер, а національні юрисдикції часто не спроможні самостійно забезпечити

ефективну відповідальність. Відтак, для забезпечення дієвого механізму екологічної відповідальності ТНК необхідно поєднати такі компоненти:

а) прийняття обов'язкового міжнародно-правового інструменту або гармонізованих національних норм, що закріплюють юридичну відповідальність материнських компаній за шкоду, заподіяну дочірніми структурами;

б) впровадження обов'язкової, ризик-орієнтованої *due diligence* та прозорої публічної звітності;

в) забезпечення реального доступу потерпілих осіб до засобів правового захисту в юрисдикціях материнських компаній, включно з механізмами відшкодування й реституції;

г) впровадження санкційних механізмів та механізмів нагляду, які унеможливають застосування «подвійних стандартів».

Лише такий інтегрований підхід - поєднання обов'язкового міжнародного регулювання, національної імплементації, корпоративної трансформації та ефективних засобів відшкодування створить передумови для реальної відповідальності ТНК, зокрема за екологічні правопорушення.

ВИСНОВКИ

Таким чином, виконане комплексне дослідження міжнародної правосуб'єктності ТНК та проблематики їхньої відповідальності дозволяє дійти до наступних висновків.

1. Визначено, що правосуб'єктність у міжнародному праві виявляється динамічним та багатовимірним феноменом, що охоплює не лише формальні юридичні ознаки, а й політико-економічну спроможність діяти на міжнародній арені. Традиційні формальні критерії виявляються недостатніми для адекватної правової оцінки ТНК: важливішими є фактичні можливості впливу, організаційна структура та здатність реалізовувати права й брати на себе обов'язки. За таких умов нами доведено, що доцільним є наділення ТНК фрагментарною (спеціальною) міжнародною правосуб'єктністю. Такий підхід забезпечує баланс між необхідністю визнання реального впливу ТНК на міжнародні відносини та збереженням основ державоцентричної системи міжнародного права.

2. Охарактеризовано сутність та ознаки ТНК, у результаті чого ТНК визначено як корпоративне утворення, що здійснює господарську діяльність у двох і більше країнах, маючи при цьому, як правило, єдиний центр стратегічного управління. Найпоширенішою моделлю ТНК є материнська компанія, зареєстрована в одній країні, яка контролює мережу дочірніх компаній або філій в інших державах. Хоча ці структурні елементи можуть мати окрему юридичну особу, вони функціонують як єдина економічна одиниця. Так, встановлено, ТНК характеризуються комплексом визначальних ознак, серед яких: реалізація економічної діяльності на території двох або більше держав; наявність централізованого чи координованого управління з боку материнської компанії; ієрархічна система взаємопов'язаних філій, дочірніх та афілійованих компаній; а також спільна корпоративна стратегія, спрямована на досягнення глобальних економічних цілей і забезпечення значного впливу у різних юрисдикціях.

3. Аналіз основних концепцій міжнародної правосуб'єктності ТНК засвідчив, що наявні підходи від її повного заперечення до визнання повної міжнародної правосуб'єктності по-різному відображають співвідношення між класичною державоцентричною доктриною та зростаючим політико-економічним впливом ТНК. Найбільш обґрунтованою та практично доцільною видається концепція часткової міжнародної правосуб'єктності ТНК, яка спирається на фрагментарний (спеціальний) вид міжнародної правосуб'єктності. Такий підхід дозволяє співвідносити обсяг прав і обов'язків ТНК із характером їхньої фактичної участі в міжнародних відносинах, визнаючи їхню обмежену, але реальну роль у формуванні сучасного міжнародного правопорядку.

4. Дослідження чинного міжнародно-правового регулювання діяльності ТНК засвідчило його фрагментарний і багаторівневий характер: воно формується як синтез «м'якого права» та імперативних приписів, розосереджених в інвестиційних договорах, національному законодавству та регіональних ініціативах. За відсутності універсального міжнародного акту, який би комплексно визначав підстави й механізми відповідальності ТНК, саме національно-правове регулювання набуває вирішального значення. Так, як правило, саме внутрішнє законодавство держав визначає порядок допуску ТНК на національний ринок, умови здійснення інвестиційної діяльності, оподаткування, дотримання екологічних, трудових та соціальних стандартів, а також передбачає процедури контролю та відповідальності за порушення встановлених вимог.

5. Встановлено, що еволюція правового статусу ТНК у міжнародному праві відбувалася нерівномірно: процес закріплення та розширення їхніх прав значно випереджав формування обов'язків і механізмів підзвітності. Це спричинило стійку правову асиметрію, за якої ТНК отримали можливість активно впливати на міжнародні процеси, залишаючись поза межами ефективного контролю. Попри наявні ініціативи на національному та регіональному рівнях, станом на сьогодні відсутні усталені норми

міжнародного права, які б чітко регламентували правовий статус ТНК. Як наслідок, формування та контроль їхньої діяльності здебільшого покладаються на національні законодавчі системи, що, у свою чергу, зумовлює існування правового вакууму щодо ТНК на міжнародному рівні.

6. Обґрунтовано, що права ТНК у міжнародному праві переважно у сфері захисту інвестицій, забезпечення доступу до міжнародного арбітражу та дотримання принципу недискримінації. Натомість обов'язки ТНК закріплюються здебільшого опосередкованими механізмами через імплементацію національного законодавства, дію екстериторіальних норм або застосування корпоративних стандартів саморегулювання. Підкреслено, що ключові обов'язки ТНК концентруються у таких сферах, як права людини, охорона довкілля, забезпечення економічної доброчесності та дотримання принципів належної обачності.

7. Дослідження специфіки притягнення ТНК до юридичної відповідальності демонструє, що на сучасному етапі основні інструменти реалізації цієї відповідальності сконцентровані саме в юрисдикції держав реєстрації ТНК. Саме держава реєстрації володіє як нормативно-правовими інструментами, так і процесуальними важелями, необхідними для ефективного нагляду, розслідування й притягнення до відповідальності материнських компаній. Крім того, національні суди дедалі частіше забезпечують доступ постраждалим до правосуддя, тоді як арбітражні механізми іноді створюють конфлікт інтересів між захистом інвестицій та суспільними цілями. У зв'язку з цим необхідним є підвищення вимог до держав щодо запровадження ефективних нормативних механізмів корпоративної відповідальності, належної обачності та прозорості діяльності, аби мінімізувати ризики зловживань і забезпечити належне виконання міжнародних стандартів поведінки ТНК.

8. У підсумку, вирішення кожного із завдань, поставлених у роботі, дозволило виявити структурні проблеми на стику прав ТНК і їхньої

відповідальності та сформулювати практично зорієнтовані рекомендації щодо подальших нормативних і процесуальних реформ, серед яких:

а) принципом положенням є визнання того, що існуюча диспропорція між правами ТНК та їхніми обов'язками підриває легітимність міжнародного правопорядку. Подолання цієї дисгармонії - юридичне, політичне та соціальне завдання першочергового значення;

б) необхідно перейти від фрагментарного регулювання діяльності ТНК нормами рекомендаційного характеру до встановлення імперативних норм. Це може бути реалізовано шляхом прийняття багатосторонньої конвенції про обов'язки та відповідальність ТНК - передусім із акцентом на права людини та охорону навколишнього середовища або через системну гармонізацію національного законодавства. Такий міжнародний акт має набути обов'язкового характеру для ключових елементів: процедур належної обачності (*due diligence*), прозорого розкриття внутрішньої структури ТНК, механізмів відшкодування та встановлення базових обов'язків ТНК щодо дотримання мінімальних стандартів прав людини, незалежно від рівня правового регулювання у приймаючих державах;

в) пріоритетним напрямом реформ є забезпечення ефективного доступу до правосуддя для осіб, постраждалих від діяльності ТНК. Для цього слід вдосконалити правила юрисдикції, надавши можливість звернення до судів держав, під юрисдикцією яких перебувають материнські компанії;

г) прозорість ланцюгів постачання має стати ключовим елементом превентивного контролю. Запровадження обов'язкової звітності щодо дотримання прав людини та екологічних стандартів, створення реєстрів бенефіціарів ТНК, а також уніфікація фінансової та нефінансової звітності дозволять знизити інформаційну асиметрію й ускладнити ухилення від відповідальності;

д) важливою складовою перехідної стратегії залишається роль м'якого права. Керівні принципи ООН та ОЕСР є рушійною силою трансформації, проте вони повинні розглядатися не як остаточна модель, а як

проміжна основа для подальшого запровадження обов'язкових правових норм.

9. Правова трансформація у сфері регулювання діяльності ТНК неминуче буде багатовекторною: вона поєднуватиме норми, процедури та інституції; потребуватиме політичної волі держав, міждержавної координації і громадянського контролю. Найоптимальніший шлях - не одномоментне «перетворення» ТНК у суб'єктів міжнародного права, а поетапна стратегія реформ, яка поступово підвищуватиме підзвітність ТНК, не породжуючи руйнівних зламів у регуляторній архітектурі.

На завершення варто підкреслити наскрізну тезу даного дослідження: дискусія про відповідальність ТНК є водночас дискусією про майбутню архітектуру міжнародного права. У світі, де ТНК дедалі частіше конкурують із державами, перед міжнародною спільнотою постає вибір: або міжнародне право залишиться архаїчною системою, що обслуговує виключно державні інтереси, або ж воно трансформується у механізм, здатний забезпечити баланс між інтересами держав, ТНК та суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Cooperation among States in accordance with the Charter of the United Nations. UN. General Assembly (25th sess.: 1970). URL: https://treaties.un.org/doc/source/docs/A_RES_2625-Eng.pdf (дата звернення: 15.03.2025).
2. United Nations Convention on the Law of the Sea. New York : United Nations. 1982. URL: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf (дата звернення: 15.03.2025).
3. International Court of Justice, Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations, Advisory Opinion. *ICJ Reports*, 1949. 174 p. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/4/10815.pdf>
4. Теліпко В. Е., Овчаренко А. С. Міжнародне публічне право : навч. посіб. за заг. ред. В. Е. Теліпко. Київ. Центр учбової літератури, 2010. 608 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/CUL/26_2-Mizhnarodne_publichne_pravo-Telipko2010.pdf
5. Войціховський А. В. Міжнародне право: підручник. Харків. 2020. 544 с. URL: http://library.megu.edu.ua:8180/jspui/bitstream/123456789/2835/1/2020%20Mizhnarodne%20pravo_Pidruchnyk_A%20Voitsikhovskyi_2020.pdf
6. Кулеба Д. Міжнародна правосуб'єктність: теорія та її перспективи. *Альманах міжнародного права*. 2010. Вип. 2. С. 70-83. URL: <http://www.inlawalmanac.mgu.od.ua/v2/07.pdf>
7. Nihreieva O. International Law-making Subjects in a Changing World. *Legesi Viata*, 2014, № 8/3. P. 104-106. URL: www.legeasiviata.in.ua/archive/2014/8-3/28.pdf
8. Portmann R. Legal Personality in International Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. URL: <http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/45732/1/113.pdf>
9. Sarybaieva G., Panova L., Gramatskyy E., Panov A., Pahlevanzade A. International legal personality in public law: problems of theory and practice.

Amazonia Investiga. 2021. Vol. 10(47). P. 180-189. URL: <https://amazoniainvestiga.info/check/47/18-180-189.pdf>

10. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). World Investment Report 1995: Transnational Corporations and Competitiveness. New York and Geneva: United Nations, 1995. 469 p. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/wir1995_en.pdf (дата звернення: 17.03.2025).

11. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). World Investment Report 2017: Investment and the Digital Economy. Geneva : United Nations, 2017. 252 p. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2017_en.pdf (дата звернення: 17.03.2025).

12. Конвенція про транснаціональні корпорації Содружності Незалежних Держав: міжнар. договір (застереження від 06.03.1998). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_193#Text (дата звернення: 18.03.2025).

13. United Nations Center on Transnational Corporations. The United Nations Code of Conduct on Transnational Corporations: note by the Secretary-General. 1988. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/159031?ln=ru&v=pdf> (дата звернення: 18.03.2025)

14. Norms on the responsibilities of transnational corporations and other business enterprises with regard to human rights. UN. Subcommission on the Promotion and Protection of Human Rights (55th sess.: 2003, Geneva). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/501576?v=pdf> (дата звернення: 18.03.2025)

15. Park C. A Dictionary of Environment and Conservation. 1 Edition. Oxford: Oxford University Press, 2007. URL: <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780198609957.001.0001/acref-9780198609957>

16. Gratton P. Multinational Corporation: History, Characteristics, and Types. *Investopedia*. 2025. URL: <https://www.investopedia.com/terms/m/multinationalcorporation.asp>

17. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). *World Investment Report 2004: The Shift Towards Services*. UNCTAD, 2004. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/gdscsir20041c3_en.pdf (дата звернення: 18.03.2025)
18. Hadari Y. The Structure of the Private Multinational Enterprise. *Michigan Law Review*. Vol. 71. March, 1973. P. 731-806. URL: <https://www.jstor.org/stable/1287788>
19. Ahlborn C. Towards a theory on the international legal personality of corporations. *Transnational Legal Theory*. 2025. P. 43-73. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/20414005.2025.2496575?src=exp-la#d1e115>
20. Shaw M. *International Law*. 5th ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 1288 p. URL: https://pc-freak.net/international_university_college_files/Cambridge%20University%20Press%20-%20Malcolm%20N.%20Shaw%20-%20International%20Law,%205th%20Edition.pdf
21. Тарасов О.В. Проблема суб'єкта в міжнародному публічному праві : автореф. дис. докт. юр. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право». Харків : НЮУ імені Я. Мудрого, 2015. 43 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/AFTOREF/%D0%A2arasov_2015.pdf
22. Crawford J. R. *Brownlie's Principles of Public International Law*. 8th ed. New York: *Oxford University Press*, 2011. 1512 p. URL: <https://surl.li/rpzkpj>
23. International Court of Justice. *Anglo Iranian Oil Company Case (United Kingdom v. Iran)*. Judgment of 22 July 1952. URL: <https://www.icj-cij.org/case/16>
24. Степанов Т. Ф. *Общеправное право в совокупности с дипломатией*. Антологія української юридичної думки: в 10 т. редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга». Том 8. 2004. С. 32-70.
25. Alvarez J. Are Corporations “Subjects” of International Law? *Santa Clara Journal of International Law*. 2011. Vol. 9, № 1. 37 p. URL:

<https://digitalcommons.law.scu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1091&context=scujil>

26. Nowrot K. *New Approaches to the International Legal Personality of Multinational Corporations*. Hamburg : University of Hamburg, 2005. 26 p. URL: <https://esil-sedi.eu/wp-content/uploads/2018/04/Nowrot.pdf>
27. International Court of Justice. *Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain)*. Judgment (Preliminary Objections), 24 July 1964. The Hague : ICJ, 1964. URL: <https://www.icj-cij.org/node/100518> (дата звернення: 26.03.2025)
28. Kline J. M. *International Regulation of Transnational Business: Providing the Missing Leg of Global Investment Standards*. *Transnational Corporations*. 1993. Vol. 2, № 1. P. 153-164. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/iteiitv2n1a8_en.pdf
29. OECD. *OECD Guidelines for Multinational Enterprises*. 1976 Edition. Paris: OECD Publishing, 1976. URL: <https://jusmundi.com/en/document/rule/en-oecd-organisation-for-economic-co-operation-and-development-guidelines-for-multinational-enterprises-1976-oecd-guidelines-for-multinational-enterprises-1976-monday-21st-june-1976> (дата звернення: 26.03.2025).
30. OECD. *OECD Guidelines for Multinational Enterprises on Responsible Business Conduct*. Paris: OECD Publishing, 2023. URL: <https://doi.org/10.1787/81f92357-en> (дата звернення: 28.03.2025).
31. United Nations. *Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations «Protect, Respect and Remedy» Framework*. New York. United Nations, 2011. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/publications/guidingprinciplesbusinessshr_en.pdf (дата звернення: 22.03.2025).
32. United Nations General Assembly. *Charter of Economic Rights and Duties of States*. Resolution 3281 (XXIX), 12 December 1974. URL: [https://docs.un.org/en/a/res/3281\(XXIX\)](https://docs.un.org/en/a/res/3281(XXIX))

33. United Nations Global Compact. The Ten Principles of the UN Global Compact. New York : UN Global Compact Office. 2000. URL: <https://unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles> (дата звернення: 05.04.2025).
34. The United Nations Global Compact. United Nations Global Compact: Official Website. New York : UN Global Compact Office. URL: <https://unglobalcompact.org/> (дата звернення: 05.04.2025).
35. Coleman D. The United Nations and transnational corporations: from an inter-state to a «beyond-state» model of engagement. *Global Society*. 2003. 17 (4). P. 339-357. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1360082032000132135>
36. Philip C. Jessup. Transnational Law. New Haven, Yale University. Press, 1956. 113 p. URL: <https://archive.org/details/jessup-transnational-law/page/111/mode/2up>
37. Історія міжнародних відносин: 1640-1914рр. : навч.-метод. посіб. О. І. Брусиловська, І. В. Максименко, М. С. Покась ; Одеськ. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса: Астропринт, 2022. 280 с. URL: https://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/fmvps/navchalni_materialy/metod_zabezpecheni/291/_istoriia-mizhnarodnykh-vidnosyn-1640-1914.pdf
38. The Dutch East India Company was richer than Apple, Google, and Facebook combined. Bobby Salomons. *DutchReview*. 2024. URL: https://dutchreview.com/culture/history/how-rich-was-the-dutch-east-india-company/?utm_source (дата звернення: 20.04.2025).
39. A Translation of the Charter of the Dutch East India Company (Verenigde Oostindische Compagnie): Granted by the States General of the United Netherlands, 20 March 1602. 11 p. URL: https://rupertgerritsen.tripod.com/pdf/published/VOC_Charter_1602.pdf
40. Greer J., Singh K. A Brief History of Transnational Corporations. *Global Policy Forum*. 2000. URL: <https://archive.globalpolicy.org/component/content/article/221-transnational-corporations/47068-a-brief-history-of-transnational-corporations.html#ft7>

41. John H. Dunning, Sarianna M. Lundan. *Multinational Enterprises and the Global Economy*. Second Edition. Edward Elgar Publishing Limited, 2008. 946 p. URL: https://dipiufabc.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/06/dunning_multinational-enterprises-and-global-economy.pdf
42. Транснаціональні корпорації: навч. посіб. Рокоча В.В., О.В. Плотніков, В.С. Новицький та ін. Київ: Таксон, 2001. 304 с. URL: <https://polka-knig.com.ua/article.php?book=700&article=37513>
43. League of Nations. *Acts of the Conference for the Codification of International Law*. The Hague, 1930. Geneva. URL: https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/parties_publications/C8394/Claimants%27%20documents/CL%20-%20Exhibits/CL-0236.pdf (дата звернення: 22.04.2025)
44. Charter for an International Trade Organization, 1948, Havana. URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/prewto_legal_e.htm (дата звернення: 22.04.2025)
45. Weiss T. G. *The UN Code of Conduct for Transnational Corporations*. Forsythe D. P. (ed.). *The United Nations in the World Political Economy: Essays in Honour of Leon Gordenker*. London: Palgrave Macmillan, 1989. P. 86-97. URL: https://doi.org/10.1007/978-1-349-20196-9_6
46. General Agreement on Tariffs and Trade. Geneva. 1947. URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt47.pdf (дата звернення: 12.05.2025).
47. Agreement Establishing the World Trade Organization. Marrakesh, 15 April 1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_342#n16 (дата звернення: 12.05.2025).
48. Commission on Human Rights. Interim report of the Special Representative of the Secretary-General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises, E/CN.4/2006/97, 22 February 2006. URL:

<https://digitallibrary.un.org/record/569408?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 14.05.2025)

49. UNCTAD. World Investment Report 2025: International investment in the digital economy. 278 p. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2025_en.pdf (дата звернення: 19.05.2025)

50. *Philip Morris Brands Sa`rl, Philip Morris Products S.A. and Abal Hermanos S.A.v. Oriental Republic of Uruguay*, ICSID Case No ARB/10/7, Award (July 8, 2016). URL: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw7417.pdf>

51. *Vattenfall v. Federal Republic of Germany (II)*, ICSID Case № ARB/12/12. Recommendation Pursuant to the request by ICSID, Dated 8 May 2020 on the Respondent's Proposal to Disqualify All Members of the Arbitral Tribunal Dated 16 April 2020 - 6 July 2020. URL: https://jsumundi.com/en/document/decision/en-vattenfall-ab-and-others-v-federal-republic-of-germany-ii-recommendation-pursuant-to-the-request-by-icsid-dated-8-may-2020-on-the-respondents-proposal-to-disqualify-all-members-of-the-arbitral-tribunal-dated-16-april-2020-monday-6th-july-2020#decision_11756 (дата звернення: 27.05.2025)

52. Constitutional Court, Judgement (re Thirteenth Amendment to the Atomic Energy Act). Cases 1 BvR 2821/11 - 1 BvR 1456/12 - 1 BvR 321/12 - E.ON Kernkraft GmbH, RWE Power AG, Kernkraftwerk Krümmel GmbH & Co. oHG, Vattenfall Europe Nuclear Energy GmbH - BVerfG, Judgment of the First Senate of 6 December 2016 - 1 BvR 2821/11. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2016/12/rs20161206_1bvr282111en.html (дата звернення: 27.05.2025)

53. Угода між Урядом України та Урядом США про створення Американсько-Українського інвестиційного фонду відбудови. Міжнародний документ від 30.04.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_001-25#Text (дата звернення: 28.05.2025).

54. De Jonge A. Transnational corporations and international law: Bringing TNCs out of the accountability vacuum. *Critical Perspectives on International Business*. 2011. Vol. 7, no. 1. P. 66-89. URL: <https://doi.org/10.1108/17422041111103840>
55. Уварова О. О., Буряковська К. О. Бізнес і права людини: навч. посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2019. 148 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/III_1.pdf
56. Загальна декларація прав людини, прийнята резолюцією Генеральна Асамблея ООН 217 А (III) від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 02.06.2025).
57. Business and Human Rights Resource Centre. Corporate due diligence laws and legislative proposals in Europe, 2022. URL: <https://corporatejustice.org/wp-content/uploads/2022/03/Corporate-due-diligence-laws-and-legislative-proposals-in-Europe-March-2022.pdf> (дата звернення: 09.06.2025).
58. Chetail V. The legal Personality of Multinational Corporations, State Responsibility and Due Diligence: The way Forward. *Unity and Diversity of International Law. Essays in Honour of Prof. Pierre-Marie Dupuy*, 2014. P. 105-130. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2364450
59. O'Brien C. M. *Business and human rights: a handbook for legal practitioners*. Strasbourg: Council of Europe, 2018. 202 p. URL: https://humantraffickingsearch.org/wp-content/uploads/2022/06/Handbook-Business-Human-Rights_ENG.pdf
60. Нігрєєва О. О. «М'яке право» у міжнародній системі: до питання про зміст та функції. *Правова держава*, 2018, № 30. с. 147-153. URL: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2018.31.143485>
61. Керівні принципи щодо бізнесу і прав людини: Реалізація Рамкової програми Організації Об'єднаних Націй «Захист, повага і засоби захисту». Пер. К. Буряковська, Ю. Разметаєва, О. Уварова, Д. Філіпський; за заг. ред. О. Уварової. Харків: Право, 2018. 80 с. URL: <https://legalforum.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/06/kerivni-principi-oon.pdf>

62. Clapham A. Human Rights Obligations for Non-State-Actors: Where are We Now? Forthcoming in *Doing Peace the Rights Way: Essays in International Law and Relations in Honour of Louise Arbour*, edited by Fannie Lafontaine and François Larocque, to be published by Intersentia. 2017. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2641390&utm_source
63. Ruggie J. Protect, respect and remedy : a framework for business and human rights : report of the Special Representative of the Secretary-General on the Issue of Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises, John Ruggie, A/HRC/8/5, UN Human Rights Council, 7 April 2008, URL: <https://media.business-humanrights.org/media/documents/files/reports-and-materials/Ruggie-report-7-Apr-2008.pdf>
64. Urbaser S.A. and Consorcio de Aguas Bilbao Bizkaia, Bilbao Biskaia Ur Partzuergoa v. The Argentine Republic, ICSID Case No ARB/07/26, Award of December 8, 2016. URL: https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw8136_1.pdf (дата звернення: 17.06.2025)
65. Agreement on the Promotion and Protection of Investments between the Government of the Kingdom of Morocco and the Government of the Federal Republic of Nigeria of 3 December 2016. URL: <https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements/treaty-files/5409/download> (дата звернення: 10.06.2025)
66. United States Court of Appeals for the Ninth Circuit. *Doe v. Unocal Corp.*, Case No 395 F.3d 932 (2002). Decision. URL: <https://case-law.vlex.com/vid/doe-i-v-unocal-891110901> (дата звернення: 10.06.2025)
67. Supreme Court of the United States. *Jesner v. Arab Bank, PLC*. Case No 16-499. (2018). Slip Opinion. URL: https://www.supremecourt.gov/opinions/17pdf/16-499_1a7d.pdf (дата звернення: 10.06.2025)
68. Siddiqui J., Uddin S. Human Rights Disasters, Corporate Accountability and the State: Lessons Learned from Rana Plaza. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*. 2016. Vol. 29. № 4. P. 679-704. URL:

https://www.researchgate.net/publication/297011592_Human_Rights_Disasters_Corporate_Accountability_and_the_State_Lessons_Learned_from_Rana_Plaza

69. Directive (EU) 2024/1760 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on corporate sustainability due diligence and amending Directive (EU) 2019/1937 and Regulation (EU) 2023/2859 (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1760/oj/eng> (дата звернення: 17.06.2025).

70. Oynder J. Literary Extracts from English and Other Works. Vol. 1. London: John Hatchard & Son, 1844. 685 p. URL: <https://archive.org/details/literaryextracts01poynuoft/page/268/mode/2up?view=th eater>

71. Holcim. Media Release: Holcim and Lafarge complete merger and create LafargeHolcim, a new leader in the building materials industry, July 2015. URL: <https://www.holcim.com/media/media-releases/holcim-and-lafarge-complete-merger-and-create-lafargeholcim-a-new-leader-building-materials-industry> (дата звернення: 10.06.2025)

72. Business & Human Rights Resource Centre. Lafarge lawsuit (re Complicity in crimes against humanity in Syria). 7 Nov. 2019. URL: <https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/landmark-decision-in-lafarge-case/>

73. Cour de cassation (Chambre criminelle), Décision, 07.09.2021, Case No 19-87.367. URL: https://www.courdecassation.fr/en/decision/6137092ff585960512dfe635?date_au=&date_du=&items_per_page=&judilibre_chambre=&judilibre_matiere=&judilibre_publication=&judilibre_solution=&judilibre_type=&op=&search_a_pi_fulltext=lafarge&sort= (дата звернення: 11.06.2025)

74. US Department of Justice. *United States v. Lafarge S.A. and Lafarge Cement Syria S.A.* Plea Agreement, Docket No. 22-CR-444 (WFK), 18 Oct. 2022. URL: <https://www.justice.gov/archives/opa/pr/lafarge-pleads-guilty-conspiring-provide-material-support-foreign-terrorist-organizations> (дата звернення: 11.06.2025)

75. United Nations. Independent International Commission of Inquiry on the Syrian Arab Republic. «They came to destroy»: ISIS crimes against the Yazidis.

- A/HRC/32/CRP.2, Geneva, 15 June 2016. 41 p. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/843515> (дата звернення: 19.06.2025)
76. Complaint. The United States District Court for the Eastern District of New York, Case No 1:23-cv-09186. URL: <https://www.jenner.com/a/web/fy85Wd97fANx7fwBecn31r/23-9186-as-filed-complaint2.pdf> (дата звернення: 19.06.2025)
77. Batinfo. Lafarge en Syrie: le cimentier demande 200 millions d'euros de réparation à son ex-PDG. 28 Jan. 2025. URL: https://batinfo.com/en/actuality/lafarge-en-syrie-le-cimentier-demande-200-millions-d-euros-de-reparation-a-son-ex-pdg_31027 (дата звернення: 19.06.2025)
78. Belhoste N., Dimitrova A. Downward spiral of firms' political strategies in conflict zones: A process analysis of an MNE's operations during an active civil war. *Journal of World Business*. 2025. Vol. 60, № 4. 17 p. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S109095162500029X#keys0001>
79. UNCTAD. Foreign Direct Investment by Transnational Corporations Can Produce Major Benefits if The Right Government Policies Are in Place. Press Release, TAD/INF/PR/9919, Geneva, 3 Sep. 1999. URL: <https://unctad.org/press-material/foreign-direct-investment-transnational-corporations-can-produce-major-benefits-if> (дата звернення: 24.06.2025)
80. Stiglitz J. *Globalization and Its Discontents*. New York: W. W. Norton, 2002. 267 p. URL: <http://digamo.free.fr/stig2002.pdf>
81. OECD. *Convention on Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions*, 1997. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0293> (дата звернення: 07.07.2025)
82. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції: від 31 жовтня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16 (дата звернення: 12.07.2025).
83. OECD. *Due Diligence Guidance for Responsible Business Conduct*. Paris: OECD Publishing, 2018. URL: [https://www.oecd.org/en/publications/oecd-due-](https://www.oecd.org/en/publications/oecd-due)

[diligence-guidance-for-responsible-business-conduct_15f5f4b3-en/support-materials.html](#) (дата звернення: 12.07.2025).

84. OECD. 2024 Annual Report on NCP Activity. Data Annex. Paris: OECD Publishing, 2025. 53 p. URL: <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/networks/national-contact-points/NCP-AR-data-annex-2024.pdf> (дата звернення: 07.07.2025)

85. ICSID. BSG Resources Ltd v Republic of Guinea, Case № ARB/14/22. Award of 18 May 2022. URL: https://icsidfiles.worldbank.org/icsid/ICSIDBLOBS/OnlineAwards/C3765/DS17687_En.pdf (дата звернення: 11.07.2025)

86. Nihart A. J., Garcia M. A., El Hayek E. et al. Bioaccumulation of microplastics in decedent human brains. *Nature Medicine*. 2025. P. 1114-1119. URL: <https://www.nature.com/articles/s41591-024-03453-1> (дата звернення: 09.07.2025)

87. Climate Accountability Institute. Press Release: Top 20 Companies Responsible for One Third of Carbon Emissions, 2019. URL: <https://climateaccountability.org/wp-content/uploads/2020/12/CAI-PressRelease-Top20-Oct19.pdf> (дата звернення: 09.07.2025)

88. Авдоян Б.М. Міжнародно-правові аспекти регулювання впливу діяльності транснаціональних корпорацій у пластмасовій промисловості на здоров'я людини. Зб. тез доп. учасників 81-ї звітної конференції ОНУ ім. І. І. Мечникова. Одеса: Олді+, 2025. С. 3-7.

89. District Court of The Hague. *Milieudefensie et al. v. Royal Dutch Shell PLC* (26 May 2021). Case No C/09/571932/HA ZA 19-379. URL: <https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:RBDHA:2021:5339> (дата звернення: 14.07.2025)

90. The Hague Court of Appeal. *Milieudefensie et al. v. Royal Dutch Shell PLC*. (12 Nov. 2024). Case No 200.302.332/01. URL: <https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:GHDHA:2024:2100> (дата звернення: 14.07.2025)

91. Milieudefensie. Why we're taking our Shell climate case to the Supreme Court. 2024. URL: <https://en.milieudefensie.nl/news/why-we-2019-re-taking-our-shell-climate-case-to-the-supreme-court> (дата звернення: 04.08.2025)
92. International Labour Office. Safety and health practices of multinational enterprises. Geneva: International Labour Office, 1984. URL: https://webapps.ilo.org/public/libdoc/ilo/1984/84B09_168_engl.pdf (дата звернення: 04.08.2025)
93. Castleman B. The Migration of Industrial Hazards. *The Third World Resurgence*. August 1995. URL: https://icrt.co/wp-content/uploads/2019/12/1995_4_1-The-migration-of-industrial-hazards-Barry-Castleman-IJOEH.pdf
94. Deng H., Higgs L., Chan V. Redefining Transnational Corporations. *Transnational Corporations Review*. 2009. Vol. 1, No. 2. P. 69-80. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1925209924000822#ab0005>